

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЛІНГВІСТИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра психології і туризму

Кваліфікаційна робота магістра
на тему: «ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ СВІДОМОСТІ
СУЧАСНОЇ МОЛОДІ»

Допущено до захисту
«___» _____ року

Студентку групи МПс 01-21 (з)
факультету туризму, бізнесу і психології
освітньої програми
Психологічні дослідження і консультування
за спеціальністю 053 Психологія
Яніцьку Ірину Русланівну

Завідувач кафедри
психології і туризму
_____ Бондаренко О.Ф.
(підпис)

Науковий керівник:
кандидат психологічних наук, ст. викладач
Зінченко О.В.

Національна шкала _____
Кількість балів _____
Оцінка ЄКТС _____

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
KYIV NATIONAL LINGUISTIC UNIVERSITY
Chair of Psychology, Pedagogics and Tourism

Master's Degree in Psychology

on the topic:

«Gender features of the economic consciousness of modern youth»

<i>Admitted to the defence of a thesis</i> «____» _____	Student <u>of group MPS 01-20</u> Department of <u>Turizm, business</u> Educational and professional program <u>Psychological research and counseling</u> Speciality: 053 Psychology
--	--

Head of a chair

(signature) (Full name)

Research Adviser:

Candidate of Psychological Sciences,
Senior teacher

O.V. Zinchenko

National scale _____
Scores _____
ECTS _____

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СВІДОМОСТІ У СТУДЕНТСЬКОМУ ВІЦІ.....	7
1.1. Аналіз досліджень феномену економічної свідомості.....	7
1.2. Розвиток економічної свідомості у студентському віці.....	20
1.3. Специфіка формування економічної свідомості у студентському віці....	31
Висновки до розділу 1.....	41
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СВІДОМОСТІ У СТУДЕНТСЬКОМУ ВІЦІ.....	44
2.1. Програма емпіричного дослідження.....	44
2.2. Аналіз гендерних відмінностей економічної свідомості у студентів.....	53
2.3. Програма формування економічної свідомості сучасної молоді.....	62
Висновки до розділу 2.....	72
ВИСНОВКИ.....	74
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	75
ДОДАТКИ.....	85

ВСТУП

Актуальність роботи. Реформування системи вищої освіти України є важливим завданням державного управління, оскільки підготовка кваліфікованих фахівців – це основа економічно й соціально свідомої нації країни. Безсумнівно, наразі сучасний процес підготовки професіоналів своєї справи має здійснюватися з оперттям на індивідуальні психологічні особливості здобувачів освіти, комплексне дослідження яких є важливим завданням психологічної науки. З огляду на це, дуже актуальним є вивчення особливостей самосвідомості студентів як комплексної системи уявлень про себе та ставлення до себе. Ця психічна структура є однією з ключових у впливі на вчинки особистості, успішність у різних видах діяльності, процеси соціалізації й професіоналізації, а також загальний психічний розвиток. У цьому контексті, особливе значення має економічна самосвідомість як психічний феномен, формування якого визначає якість орієнтування студента в економічних реаліях і рівень усвідомленості професійного вибору.

Слід зазначити, що феномен економічної свідомості є порівняно новим предметом наукових розвідок, що інтенсивно почав досліджуватися лише в кінці минулого століття. Така ситуація була обумовлена, зокрема, практичною необхідністю, а саме кардинальною зміною соціально-економічної ситуації розвитку країни. Науковці усвідомили, що пошук шляхів зростання фінансового та соціального благополуччя громадян держави слід шукати не лише у змінах стратегії економічного менеджменту, а й у трансформаціях структури психіки та світоглядних позицій конкретних індивідів. У зв'язку з цим, проблема економічної свідомості висвітлювалася у працях низки науковців (О. Анукдінова, Є. Вяткін, Т. Говорун, О. Дейнека, Н. Дембицька, Л. Диба, Т. Дробишева, І. Зубіашвілі, Н. Козлова, В. Комаровська, Г. Ложкін, В. Москаленко, О. Остапйовський, В. Спасенніков, Л. Уварова, О. Устинова, В. Фоміних, В. Хащенко, О. Шибанова та ін.). Питання економічної свідомості студентської молоді також не оминуло

уваги дослідників (Л. Борисова, К. Бочкар'єв, М. Герасименко, А. Журавльов, Д. Кітова, Н. Ковальова, І. Корощко, А. Купрейченко, Т. Мельничук, В. Москаленко, В. Сич, Л. Хитрош, Д. Чабан, С. Юнов та ін.).

Зазначимо, що незважаючи на певні досягнення у вивченні проблеми економічної свідомості студентів, залишаються недостатньо дослідженими низка аспектів: організація валідної і надійної діагностики феномену, вивчення гендерних відмінностей економічної свідомості у студентському віці, розроблення відповідних формувальних програм. З'ясування цих питань допоможе розробити ефективні програми емпіричних досліджень економічної свідомості у студентському віці, що дозволять зібрати й проаналізувати матеріал, який уможливить створення ефективних стратегій формування економічної свідомості студентів.

Отже, зважаючи на теоретичну й практичну значущість проблеми нами було обрано тему дослідження: «Гендерні особливості економічної свідомості сучасної молоді».

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати й емпірично дослідити гендерні особливості економічної свідомості студентів, а також розробити програму спрямовану на формування економічної свідомості здобувачів вищої освіти.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати стан розроблення проблеми економічної свідомості студентів у теоретичних джерелах.
2. Встановити особливості у проявах економічної свідомості здобувачів вищої освіти.
3. Розробити програму формування оптимальної економічної свідомості у студентському періоді.

Об'єкт дослідження – економічна свідомість сучасних студентів.

Предмет дослідження – особливості економічної свідомості особистостей у студентському віці.

Методи дослідження. Для досягнення мети та реалізації дослідницьких завдань використано комплекс теоретичних методів: аналіз, синтез, узагальнення, систематизація, порівняння для розкриття сутності та визначення базових понять досліджуваної проблеми, класифікація для створення типології економічної свідомості студентів; емпіричні – бесіда, спостереження, психодіагностичні методики; статистичні.

Наукова новизна одержаних результатів:

- удосконалено теоретичні уявлення щодо методичних аспектів дослідження й формування економічної свідомості сучасного студентства;
- подальшого розвитку дістали уявлення щодо вікової динаміки й гендерної специфіки економічної свідомості студентів.

Практичне значення дослідження: отримані результати можна використовувати при розробці, апробуванні й перевірці ефективності програм, що забезпечують формування економічної свідомості у студентському віці.

Структура та обсяг дипломної роботи. Дипломна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (87 найменувань) та додатків. Загальний обсяг дипломної роботи – 98 сторінок, основний обсяг – 71 сторінка. Робота містить 10 таблиць та 3 додатки (на 11 сторінках).

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ НАУКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЩОДО ФОРМУВАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТСТВА

1.1. Аналіз досліджень феномену економічної свідомості

Економічна свідомість є вагомим аспектом свідомості особистості, оскільки характеризує її соціальну активність. На сьогодні ця проблема є особливо актуальною та активно вивчається психологами, тому розкривається у наукових працях різних напрямів, таких як: дослідження економічної свідомості у дорослому віці, зокрема підприємців (А. Журавльов, В. Позняков, Є. Філінкова, П. Шихирев і ін.), у дитячому, дошкільному та шкільному віці (Т. Дробишева, Ж. Жиліна, М. Стельмашук, А. Фенько та ін.), та у підлітковому (Г. Солодова, І. Харченко).

Очевидно, що такий високий науковий інтерес обумовлює різні підходи до трактування досліджуваного феномену. Розглянемо деякі з них:

1) економічна свідомість – це системна складова свідомості, вищий рівень психічного відображення економічних відносин суспільно розвиненою людиною (Н. Лебедева, А. Татарка) [41, с. 205], [42];

2) інтегральна складова свідомості, вищий щабель психічного відображення комплексу економічних зв'язків (О. Дейнека, В. Москаленко) [16], [17], [48];

3) специфічний вид психічної діяльності, спрямований на відображення і трансформацію економічної реальності (Г. Ложкін, В. Комаровська) [35], [44];

4) властивість особистості пізнавати й узагальнювати економічні стосунки, прогнозувати динаміку фінансових процесів;

5) система рефлексованих у свідомості особистості економіко-психологічних феноменів, породжуваних відносинами «людина – економічне середовище» (М. Винокуров, В. Хащенко) [6, с. 117], [74];

б) сукупність поглядів, позицій, установок на базові індивідуальні та соціальні економічні цінності, а також розуміння власної ролі і місця в економічних структурах (А. Карнишев) [28], [29].

Незважаючи на різні методологічні підходи щодо пояснення феномену економічної свідомості, можна резюмувати, що ця структура є обов'язковою частиною свідомості особистості, що обумовлює відображення, трансформацію і передбачення динаміки економічних процесів.

Як і будь-яке складне психічне явище, економічна свідомість складається з певних структурних частин. Ці компоненти виокремлюють, на основі базової структури свідомості: відчуття, сприйняття, почуття, емоції, уявлення, мислення, мотиви орієнтовані на економічну дійсність, а також комплекс особистісних конструктів, що відображають економічні процеси. На думку В. Хаценка, основними елементами економічної свідомості є феномени, що регулюють свідоме ставлення людини до економіки:

- 1) пізнавальні (суспільні уявлення, знання, самооцінка);
- 2) конативні (мотиваційно-потребові структури психіки – готовність, наміри, переваги, інтереси);
- 3) емотивні (переживання, оцінки, ставлення) [73].

З огляду на вищезазначену інформацію, ставлення до себе як суб'єкта економічних стосунків є центральною складовою економічної свідомості.

О. Дейнека включає в структуру економічної свідомості такі компоненти:

- 1) відчуття і сприймання економічній сфері;
- 2) економічні емоції і почуття;
- 3) економічні уявлення та економічне мислення;
- 4) економічні мотиви, інтереси і норми;
- 5) економічні дії, вчинки, діяльність [17].

У своїх наукових дослідженнях В. Фоміних зазначає, що економічна свідомість інтегрує такі складові:

- 1) комплекс актуальних економічних знань;
- 2) виокремлення позиції «Я-власник» і «Я-невласник»;
- 3) економічна діяльність;
- 4) актуальний рівень розвитку економічних стосунків;
- 5) нестабільні складові економічної свідомості (фінансові потреби, інтереси, оцінки, погляди, поведінкові мотиви тощо);
- 6) стійкі складові економічної свідомості (економічний світогляд, традиції, звичаї, поведінкові стереотипи тощо) [71].

На думку О. Шибанової, складовими економічної свідомості є уявлення про себе як активного учасника соціального життя, осмислення понять «багатство» та «бідність», ставлення до багатих та бідних, грошей, власності, соціальні установки на різні форми господарювання, ставлення до методів фінансової конкуренції, орієнтацію на економічні цінності [73].

А. Філіппов і С. Ковальов мали можливість розробити підхід, за яким система економічної свідомості розглядається як певна структура, яка має наступні шість складових:

- 1) розуміння економічного устрою різних рівні (суспільства, родини, окремих господарств);
- 2) пояснення суб'єктом економічного порядку;
- 3) економічна мрія;
- 4) довгострокова орієнтація;
- 5) досягнення цілей економічної діяльності як самоцінності;
- 6) економічне мислення [70].

Науковці А. Журавльова і А. Купрейченко дають пояснення поняттю економічної свідомості як системи, що пояснює закономірності функціонування і розвитку, а також багаторівневі (зовнішні та внутрішні) зв'язки, і складається з таких компонентів [25]:

1) уявлення людини про себе як економічного суб'єкта – суб'єктивний економічний статус, економічна самоідентифікація, економічні домагання, уявлення про можливості підвищення доходів, економічне «Я» особистості, самооцінка ділової активності тощо;

2) уявлення про багатство і бідність;

3) ставлення до багатих і бідних людей;

4) ставлення до фінансів - ціннісний аспект значущості грошей, уявлення особистості про їх роль і функції у житті, фінансові потреби та бажані дії тощо;

5) ставлення особистості до власності – уявлення про атрибутивні характеристики власника, ступінь бажання бути власником тощо;

6) соціальні установки і форми господарювання – економічна поведінка, стратегії досягнення матеріального благополуччя;

7) ставлення до партнерства і конкуренції;

8) орієнтація на економічні цінності.

У своїх дослідженнях Г. Ложкін, В. Спасенніков, В. Комаровська описують структуру економічної свідомості з позиції різних критеріїв, що можуть одночасно слугувати основою для класифікації досліджуваного явища [44]:

1) за носієм економічної свідомості: індивідуальна, групова, масова;

2) за глибиною психічного відображення: побутова й теоретико-ідеологічна економічна свідомість;

3) за психологічною природою феномену: економічні емоції, економічна перцепція, економічні уявлення, фінансове мислення, вольові компоненти економічної діяльності;

4) за функціональними формам: економічні оцінки, переконання, знання.

За науковцем В. Хащенком, можна виділити наступні основні складові-феномени економічної свідомості: економічну ідентифікацію, суб'єктивну шкалу економічного добробуту людини, економіко-психологічний статус індивіда, якість життя, економічне самопочуття, економічна біполяризація, економічні цінності.

Науковець стверджує, що ці явища відображають різні аспекти взаємодії людини з економічним макро- та мікросередовищем, що визначаються такими аспектами: майнові обставини, економічна поведінка, економічний контекст діяльності (продаж праці, отримання доходів і ін.), соціально-економічна ситуація в країні, характеристики людини як економічного суб'єкта, а також економічні характеристики інших людей [75].

Доцільно коротко охарактеризувати явища, що входять до складу економічної свідомості. Економічні уявлення – це уявлення про специфіку поведінки в різних ситуаціях, пов'язаних з виробництвом, фінансами, торгівлею. Соціально-економічні установки – це готовність поводити себе певним чином в економічних ситуаціях [75]. На думку Н. Лебедева та А. Татарка, саме економічні уявлення й установки є найбільш інформативними для вивчення сприйняття людьми економічної дійсності, де основними показниками є суб'єктивний економічний статус, соціальні уявлення про роль і функції грошей, багатство і бідність, про зміну свого матеріального становища за останній час та власну економічну самостійність [41, с.197].

Суб'єктивний економіко-психологічний статус особистості відображає психологічне ставлення людини до свого становища у суспільстві. Економіко-психологічний статус особистості – це не лише оцінка актуального майнового стану людини, але й усвідомлення індивідом розбіжності між бажаним і досягнутим, відображення його соціально-економічних очікувань. У визначенні свого економіко-психологічного статусу особистість переважно спирається на суб'єктивні психологічні критерії (стандарты багатства і бідності, економічні домагання, потреби і їх задоволення), ніж на об'єктивні підстави, пов'язані з реальним матеріальним становищем [75], [76].

Важливим параметром економічної свідомості є економічна ідентифікація особистості, що передбачає усвідомлення, оцінку і переживання людиною свого економічного добробуту, фінансового майбутнього, що ґрунтується на

приналежності до певної економічної категорії населення. Специфіка процесу формування економічної ідентичності полягає в тому, що цей феномен є результатом соціальної категоризації у дуальній системі економічних уявлень «багаті-бідні люди» [41, с.43].

Економічна свідомість містить ще одну не менш важливу складову – суб'єктивне економічне благополуччя, що характеризує ставлення людини до себе, свого життя і, з точки зору, нормативних уявлень про зовнішнє і внутрішнє середовище, проявляється у переживання задоволеності, щастя, позитивних емоцій [41, с.207]. Суб'єктивне економічне благополуччя відображає ступінь задоволеності індивіда своїм матеріальним добробутом.

Задоволенням економічних потреб особистості трактується як самооцінка людиною рівня задоволеності рівнем власного матеріального добробуту. Економічні потреби людини в життєвих благах і потенційні можливості для їх задоволення є рушійними силами економічної свідомості та економічної поведінки. На думку Н. Полякової, прояви економічних потреб регулюються соціальним походженням індивіда, його ідентифікацією з певним соціальним прошарком, що визначає закріплення у свідомості відповідних цінностей, норм і санкцій [57, с. 25]. Економічні домагання визначають мету економічної активності суб'єкта: індикаторам цього параметру є суб'єктивна оцінка людиною економічних реалій та своїх можливостей.

Ставлення до багатства і бідності – провідний когнітивний компонент економічного свідомості. О.С. Шибанова та В.А. Хащенко обґрунтовують вивчення соціальних уявлень про багатство і бідність в рамках концепції соціального пізнання у контексті соціальної категоризації. Такий підхід дозволяє виділяти і вивчати найбільш інформативні ознаки багатогої та бідної людини за допомогою аналізу, так званих, майнових шкал [73]. Для психологічних досліджень важливо, що у свідомості будь-якого економічного суб'єкта наявні різні рівні економічного добробуту. Так, А. Журавльов виділяє сім рівнів

матеріального добробуту: дуже бідні; бідні; скоріше бідні, ніж багаті; середнього достатку; скоріше багаті, ніж бідні; багаті; дуже багаті [25]. Якісні відмінності означених рівнів полягають у проявленні різних потреб особистості, приналежності до різних соціальних груп, різним можливостям і перспективам [68, с.41].

При вивченні економічної свідомості важливим є встановлення особливостей такої змінної як ставлення до грошей [23]. Гроші – специфічне поняття, що поєднує економічний і психологічний зміст [63]. Гроші – соціальна умовність, що є важливою ланкою економічних і соціальних стосунків, «еквівалентом» праці, вкладеного часу, пережитого емоційного напруження, джерелом можливого задоволення, потенційних можливостей, свободи [1], [67].

У конкретних людей і соціальних груп є специфічне символічне значення грошей, що є досить стабільними у часовому вимірі [67]. У сучасному світі гроші мають найбільшу цінність для представників тих культур, де вони визначають приналежність людини до певного соціального класу. У країнах з індивідуалістичною культурою, багатство є показником індивідуальних досягнень. У колективістських культурах значущість грошей для особистості значно нижче, оскільки їх реальна цінність визначається здатністю забезпечити благополуччя і процвітання всієї спільноти, а зробити це лише за допомогою фінансів – дуже складно. На думку А. С. Євдокимової, загальним для всіх культур є сприйняття грошей у контексті етичних категорій добра і зла [20], [38].

Основними формами економічної свідомості є масова, групова та індивідуальна [22]. Масова економічна свідомість – це феномен, що визначає реакції переважної більшості соціуму на економічні процеси, а також сприйняття наслідків цих процесів. На формування масової економічної свідомості чинять вплив рівень очікувань членів суспільства та оцінки власних можливостей впливу на фінансову ситуацію; соціально-економічні цінності людських мас; нестабільні думки й емоційні стани, пов'язані зі змінами економічної ситуації на різних рівнях.

Групова економічна свідомість – це узагальнена свідомість соціальних груп, що об'єднані соціальними, духовними, віковими та іншими критеріями і визначає провідний зміст і спрямованість економічної активності актуальної групи. Індивідуальна форма економічної свідомості пов'язана з діяльністю окремого індивіда.

У кожній окремої особистості формується суб'єктивна перцепція економічної реальності, що обумовлена комплексом знань, оцінок і переконань щодо фінансових стосунків [33]. Це сприйняття також визначається актуальним рівнем економічних знань та когнітивної культури конкретної людини. За умови відсутності науково обґрунтованих економічних знань, особистість у власній діяльності керується побутовими уявленнями, так званим «здоровим глуздом» щодо економічної дійсності. Тому, можна сказати, що економічна свідомість може формуватися як емпіричним шляхом (на основі власного досвіду та повсякденних уявлень), так і на базі наукового пізнання, шляхом системного, обґрунтованого вивчення економічних феноменів.

Науковці зазначають, що основними чинниками формування економічної свідомості є соціально-економічні умови праці та життєдіяльності членів суспільства; властивості соціальних груп, членами яких є носії економічної діяльності; індивідуальні характеристики суб'єктів фінансово-економічної активності; гендерна специфіка учасників економічної взаємодії [40].

Результати наукових розвідок дають підстави стверджувати, що економічна свідомість виконує низку важливих функцій:

1) пізнавальна функція – реалізується у процесі наукової діяльності, а також у практиці економічних відносин;

2) регулятивна функція проявляється через право, етику, політику у виробництві й розподілі матеріальних ресурсів, передбачає формування специфічних механізмів мотивів і потреб, упорядкування соціально-економічних

контактів, визначеність у виборі конкретних форм і способів взаємодії з іншими суб'єктами економічної діяльності;

3) евристична функція забезпечує індивідуальні й соціальні економічні програми, перетворює та пристосовує їх до актуальних умов соціального життя;

4) виховна функція реалізується у розвитку таких особистісних якостей як підприємливість, ощадливість, акуратність, працьовитість тощо;

5) ціннісна функція, що передбачає формування ставлення до об'єктів і суб'єктів економічної діяльності, соціально-економічних явищ і результатом цього процесу є ціннісне ранжування елементів економічної ситуації і визначення спрямованості ділової активності [25, с.176].

На думку С. В. Юнова, економічна свідомість виконує низку важливих функцій: просвітницьку, розвивальну, виховну, організаційну, естетичну та прогностичну. Кожна з цих функцій стосується конкретного аспекту економічної діяльності особистості [83].

М. Семьонов у власному дослідженні виокремлює лише дві функції економічної свідомості: відображення об'єктивної економічної дійсності, що є базою створення оптимальної моделі економічних відносин, а також регулювання і трансформація оточуючого світу і особистості у цьому світі [62]. В. Комаровська вважає, що основними функціями досліджуваного феномену є відображувально-інформаційна, комунікативна, оцінна, накопичувальна та регулятивна [35].

Центральним механізмом, що забезпечує оптимальну роботу економічної свідомості людини є відображення оточуючої дійсності. Зазначимо, що базовим критерієм розвитку економічної свідомості є переважання співробітництва у економічній діяльності людини. У. Юу наголошує на необхідності досліджень означеної проблеми у контексті нейроекономіки, що вивчає економічну поведінку людини на рівні закономірностей нервової системи [86].

Важлива роль у формуванні економічної свідомості людини належить структурі професійної ідентичності як проявів належності особистості до певного

фаху. Встановлення економічної свідомості відбувається у площині економічної соціалізації, оскільки саме у цьому процесі людина проявляє себе у різних системах соціально-економічних відносин. Така взаємодія сприяє засвоєнню людиною економічних цінностей соціуму. За В. Москаленко, соціально-психологічна інтеграція індивіда в економічну сферу, власне, і є економічною соціалізацією – як обов’язковою частиною соціалізації в цілому [48].

У процесі економічної соціалізації з’являються базові економіко-психологічні властивості людини. Формування цих характеристик відбувається в процесі фінансової життєдіяльності особистості та засвоєння відповідних суспільних цінностей. Слід пам’ятати, що результатом економічної соціалізації є формування особистості як суб’єкта економічної діяльності. Цей процес здійснюється під впливом низки чинників: системи суспільних цінностей; потребо-мотиваційної сфери особистості; ціннісних репрезентацій; соціальних показників.

У наукових джерелах можна зустріти багато інтерпретацій економічної соціалізації людини [43]. Для кращого розуміння феномену, розглянемо деякі з цих визначень:

- 1) процес становлення і розвитку економічної свідомості (А. Вяткін) [8];
- 2) об’єктивний процес засвоєння економічних поглядів, переконань, цінностей, норм соціального життя;
- 3) процес трансформації особистості у повноцінного члена економічного соціуму, у контексті якого відбувається засвоєння соціального простору, визначеного господарською діяльністю, формування уявлень щодо економічних процесів і феноменів з наступним втіленням у різні види соціально-економічної діяльності, а також становлення економічної поведінки людини [8, с. 94];
- 4) процес, де відбувається інтеріоризація економічної реальності, шляхом її емпіричного вивчення, засвоєння економічних відомостей та уявлень, пізнання економічних категорій, оволодіння різних паттернів фінансової поведінки.

Зазначимо, що важливим компонентом економічної соціалізації є: соціально-економічна та індивідуально-психологічна, що спрямована на формування відповідних здібностей, навичок й індивідуальних стилів поведінки в економічній діяльності.

У якості узагальнення, можна запропонувати думку Е. Анкудінової, яка проаналізувала базові категорії економічної психології (економічна свідомість, економічна поведінка, економічна роль, економіко-психологічна адаптація) і пояснює економічну соціалізацію як психологічне явище, що передбачає реалізацію економічних ролей, успішність у господарській діяльності; набуття певного рівня відображення економічних стосунків, що визначає економічну свідомість; адаптацію до умов економічної діяльності (економіко-психологічна адаптація); прояв економічної самосвідомості індивіда (економічна ідентичність); психологічну готовність до економічної діяльності (спрямованість) [3].

Н. Дембицька розглядає економічну соціалізацію з позицій структурно-системного підходу – як частину інтегрального процесу соціалізації. У цьому контексті, передбачається формування типу людини, який є втіленням обов'язкових вимог сучасної економічної системи українського соціуму, який постійно трансформується [10], [18], [65].

Доцільно виокремити такі основні теоретичні напрями дослідження економічної соціалізації – інформаційний, поведінковий і психологічний. Науковці інформаційного напрямку вивчення економічної соціалізації пояснюють цей процес через оволодіння людиною науковими й економічними поняттями, економічними теоріями і наступним формуванням інтелектуального сприйняття економічної реальності.

Поведінковий підхід інтерпретації економічної соціалізації передбачає оволодіння людиною навичками економічної поведінки. Формування ставлення до системи цінностей і моральних норм суспільства в економічній діяльності досліджують науковці психологічного напрямку.

У рамках проведених досліджень встановлено, що економічна соціалізація має певну структуру, форми, етапи та механізми реалізації [19]. Структурними компонентами цього процесу є: когнітивна, афективна та конативна складові [9]. Ці компоненти можна визначити також як критерії розвитку економічної свідомості. *Когнітивний компонент* відображає різні рівні сформованості економічних уявлень людини. Низькі показники економічних уявлень вказують на відсутність базового розуміння економічних феноменів або відповідні фрагментарні уявлення, що характеризується акцентуацією на несуттєвих ознаках. Середній рівень свідчить про те, що економічні уявлення засновані на аналізі конкретних проявів, а також функціональних або змістових особливостях економічних феноменів. Високий рівень когнітивного компоненту економічної свідомості характеризується присутністю економічних уявлень, що базуються на глибокому розумінні сутності, змісту та інших особливостей економічних феноменів.

Афективна складова відображає емоційне становлення особистості до різних аспектів економічної реальності: до багатства і бідності, приватної власності, праці та безробіття, пропорції винагороди та виконаної роботи, інфляції, коливання курсів валют тощо [79], [80].

Конативний компонент представлений різними видами економічної поведінки: споживацької, виробничої, обмінної, зберігальної, інвестиційної [79], [80].

У процесі становлення економічної свідомості виокремлюють різні види соціалізації:

1) трудову, що передбачає формування ставлення до праці різними засобами поведінкового досвіду (домашня праця, навчальна діяльність, ігрова активність тощо);

2) споживацьку – набуття навичок оволодіння ресурсами та засвоєння різноманітних економічних знань;

3) власне економічну соціалізацію – становлення повноцінних уявлень про економічні явища (реклама, банки, бідність, багатство, інфляція).

Характерними ознаками процесу формування економічної свідомості є:

1) цілеспрямованість, що передбачає плановість процесу, що реалізується через різні суспільні інститути (дошкільні заклади, школи, зов тощо), відповідно до нормам і вимог соціуму;

2) стихійність – ситуативність формування економічної свідомості, що пов'язано із сімейним спілкування, впливом вулиці, контентом засобів масової інформації;

3) самовиховання – самоорганізація особистості, що відбувається на основі власного досвіду та актуальних орієнтирів власного розвитку.

Економічна соціалізація може бути добровільною та примусовою. Добровільна визначається активним і свідомим включення особистості у різні соціально-економічні системи. Примусова економічна соціалізація супроводжується внутрішнім конфліктом щодо неприйняття цінностей нових економічних реалій, що можуть суперечити базовим ціннісним категоріям особистості. Для молодого покоління більш характерною є добровільна економічна соціалізація. Водночас, старшим поколінням більш властивою є примусове формування економічної свідомості, що може перетворюватися у перетрансформацію.

Основними етапами економічної соціалізації є:

1) адаптація – процес пристосування до різних аспектів соціально-економічної реальності;

2) ідентифікація – ототожнення себе з певною соціально-економічною групою, що характеризується певними особливостями економічної поведінки;

3) індивідуалізація – збереження та примноження тенденції до автономії, формування індивідуалістичної позиції щодо економічної ситуації;

4) інтеграція – досягнення певного балансу між соціальною групою, особистістю та соціумом, пошук оптимальних варіантів активності у соціумі;

5) наднормативна індивідуалізація – формування власного феноменологічного простору, тобто структурні і глибинні зміни свідомості у плані економічної поведінки [36; 37].

Г. Ложкін, аналізуючи феномен економічної свідомості особистості, дійшов до висновку, що соціально-економічний статус є дуже важливим чинником економічної соціалізації [44]. На думку Н. Дембицької, представлення відносин власності як носія економічного досвіду соціуму є базовим чинником економічної соціалізації молоді [10]. Вчена, емпіричним шляхом довела існування причинно-наслідкових кореляцій між економічною соціалізованістю і змістом економічного досвіду.

Отже, проблема економічної свідомості є дуже актуальною для психологічної науки. Економічна свідомість – це частина свідомості індивіда, що визначає рівень сприйняття економічних процесів соціуму і, відповідно, формує зворотну реакцію і поведінкові патерни. Основними складовими економічної свідомості є пізнавальні (суспільні уявлення, знання, самооцінка), конативні (мотиваційно-потребові структури психіки – готовність, наміри, переваги, інтереси), емотивні (переживання, оцінки, ставлення).

1.2. Розвиток економічної свідомості у студентському віці

Слід відзначити, що економічна свідомість є динамічним утворенням, що формується в той період, коли людина входить в різні фази виробництва (або починає відчувати вплив цих процесів на собі). Водночас, окремі елементи економічної свідомості починають формуватися ще в дошкільному віці, тому, при дослідженні означеної проблеми, необхідно звертатися до початкових стадій онтогенезу.

За віковими періодизаціями студентський вік ототожнюють із періодом зрілої юності (17–22 р.р.). Хоча вищу освіту можуть здобувати й представники інших вікових категорій – дорослі і навіть люди похилого віку, але визначений проміжок найбільш вдало ілюструє особливості значної частини студентів [56]. На думку М. Данилової, студентство – це самостійна соціальна група, що є невід’ємною частиною молоді і займається накопиченням, засвоєнням наукових знань та оволодінням професійними навичками [15]. Характеризується великим ресурсом адаптації до мінливих соціальних умов.

На думку багатьох науковців початок студентського життя (16–17 років) відповідає періоду кризи ідентичності, коли особистість прагне до нових відносин, заснованих на автономії та незалежності, проте динаміка цих проявів відрізняється від підліткового та старшого шкільного віку. Результатом успішного розв’язання цієї кризи є вміння приймати відповідальні рішення, включаючи вибір професії та оволодіння нею, вибір стилю життя та свого місця в ній, чіткі плани щодо створення власної сім’ї, активність у сексуальній сфері, формування професійного мислення, самоствердження в професійній і соціальній сферах, боротьба за своє «місце під сонцем», опанування набору соціальних ролей дорослої людини, початок «економічної активності» [58].

Важливою проблемою, вирішення якої допоможе краще зрозуміти психолого-педагогічні характеристики студентського віку, є визначення показників психологічної готовності 17-річних до самостійного життя. На думку М. Савчина, такими індикаторами є [59]: 1) належний рівень вольового розвитку; 2) знання законів життя і готовність їх дотримуватися для самореалізації й самоствердження; 3) освіченість; 4) розсудливість, що виявляється в умінні не піддаватися негативному впливу і навіть у складній, екстремальній ситуації раціонально підходити до вирішення проблеми; 5) здатність до праці; 6) особистісна культура, що передбачає самоконтроль, турботу про власне здоров’я, відсутність шкідливих звичок, заняття самовихованням, наявність різнобічних

інтересів; 7) готовність до сімейного життя; 8) любов і повага до батьків, доброзичливе ставлення до старших; 9) культура спілкування.

Звичайно, на початку студентського життя важко говорити про сформованість усіх зазначених показників, але, безумовно, наявність більшості цих структур є важливою умовою повноцінного життя. За гострої конкуренції на ринку праці, молодим людям непросто влаштувати своє життя. Досить часто входження в самостійне життя ускладнюють низький рівень мотивації, інфантильність та дитяча позиція стосовно власного життя, низька сформованість системи життєвих цінностей або орієнтація на штучні цінності.

Провідною діяльністю людини в юності є професійне навчання, але, особливо у студентському віці, зростає роль праці, що пов'язано з прагненням до економічної самостійності та першими спробами апробації набутих професійних умінь та навичок [82].

Основою соціальної ситуації розвитку студентського періоду є перехід до самостійного життя (початок професійного становлення, реалізації життєвих планів). Продовжується інтенсивний розвиток самосвідомості, молоді люди більш чітко починають орієнтуватися в системі моральних цінностей, принципів, норм і правил поведінки. Нових якостей набуває юнацька дружба, а дружба з особою протилежної статі переростає в закоханість [53].

О. Карпунін, на основі проведених досліджень, стверджує, що в пошуку роботи молодь схильна покладатися здебільшого на себе, прагнучи отримати вищу освіту, оволодіти іноземною мовою та комп'ютером [30]. З іншого боку в студентському середовищі до факторів досягнення життєвого успіху відносять «наявність хорошої роботи», «прояв життєвої ініціативи» і «матеріальне благополуччя», а такі завдання як «вища освіта» і «реалізація своїх талантів», оцінюються значно нижче. Домінування споживацького, меркантильного ставлення до свого фаху й втрата важливості професійного розвитку для

особистого самовизначення може призвести до подальшої руйнації трудової мотивації.

Важливим у професійному становленні є соціально-психологічний реалізм, тобто здатність визначати відповідність свого Я соціальному простору навколишній суспільній реальності [36]. У зв'язку з цим, важливо допомогти студентам виробити адекватне уявлення про своє життя і про себе, що є важливою передумовою успішного здійснення життєвих намірів.

Розв'язання життєвих завдань визначає прогнозування майбутнього й усвідомлення можливості втілення конкретних планів. Для цього людині потрібно мати уявлення про діяльність, осмислити та побудувати проект власного майбутнього. За таких умов, зміст близької й віддаленої перспектив будуть розумітися як конкретні кроки до нього. О. В. Петрунко, на основі результатів проведених досліджень, стверджує, що формування студентів про майбутнє відбувається одночасно з розширенням кола ідентифікації суб'єкта, появою нових соціальних практик і нових можливостей їх використання [54].

У контексті мети нашого дослідження, актуальним є аналіз феномену соціального оптимізму у студентському періоді. На думку О. В. Петрунко, соціальний оптимізм представлений у свідомості студентів як комплекс стихійних уявлень, що є результатом набутого особистого й соціального досвіду. Світоглядно-ціннісні уявлення студентів про оточуючий світ базуються на таких змістових параметрах: особистісна сила, суспільна мобільність, позитивне мислення, висока самооцінка, довіра до світу, стресостійкість та рівень адаптації [55].

Типовою особливістю студентського періоду є більша структуризація та диференціація життєвого простору, порівняно з дитинством та підлітковим віком [15].

Як правило, в студентів стабілізується здатність до розрізнення основних категорій часу: минуле, сьогодення й майбутнє, що вже сформовані, і перебувають

у відносній рівновазі, тобто сприймаються як приблизно рівні за тривалістю й значущістю для суб'єктивної картини життєвого шляху (І. Кон) [36]. Це новоутворення є важливим для становлення системи життєвих планів. У цьому контексті, фіксується позитивна тенденція: студент проектує себе в майбутнє, що стимулює його особистість до розвитку. При цьому, плани на майбутнє особистість завжди співвідносить із минулим і сьогоденням.

Розвиток самосвідомості багато вчених вважають центральним психологічним процесом юності, що спонукає особистість порівнювати свої прагнення та вчинки з певними зразками й образом власного Я [36]. Юнацьке Я ще невизначене, розпливчасте, аморфне. Нерідко воно сприймається як нечітке занепокоєння або відчуття внутрішньої порожнечі, яку необхідно заповнити. Ці тенденції можна пояснити особливостями індивідуального розвитку студентів, а також недоліками в організації освітнього процесу, зокрема в сфері «студент-викладач» [72].

Не дивлячись на те, що питанню економічної свідомості студентів присвячується не така велика кількість наукових праць, як іншим, проте безперечно є вартою уваги ряд отриманих результатів відповідних емпіричних розвідок. Наприклад, у результаті проведених досліджень можна виокремити такі типи економічної свідомості особистості студентського періоду [16]:

1- й тип: інтелектуально-прагматичний – основний мотив у здобутті вищої освіти студентами полягає в забезпеченні себе високими прибутками та, як наслідок, набутті певного матеріального та соціального статусу в суспільстві. Тобто, основною спонукою навчально-професійної діяльності є бажання отримати популярність на ринку праці.

2-й тип: інтелектуальний – для студентів з такою економічною свідомістю характерною є навчальна діяльність заради цінності самих знань і відсутність мотивів економічної самореалізації. Спонукою професійного вибору цих

здобувачів освіти є особистий інтерес до певної спеціальності, що не завжди користується попитом на ринку праці.

3-й тип: індиферентний – такі здобувачі вищої освіти характеризуються відсутністю спрямованості як на отримання знань, так і на економічне самовизначення у майбутньому.

4-й тип: прагматичний – студенти орієнтовані на отримання у майбутньому високих доходів і соціального становища. Проте, такі люди пов'язують досягнення своєї мети не з отриманням фахових знань, умінь і навичок необхідних для ринку праці, а лише диплома про вищу освіту. Здобувачі освіти з таким типом економічної свідомості негативно ставляться до освітнього процесу, недисципліновані, характеризуються низькими показниками успішності.

До перших двох типів можна віднести студентів з позитивною професійною спрямованістю, що передбачає відповідність особистості обраному фаху, до четвертого і третього типів відносяться особи з байдужим або навіть негативним ставленням до обраної професії.

За результатами дослідження І. О. Корошко, студенти гуманітарних спеціальностей мають переважно слабо розвинуті уявлення про економічні відносини у сучасному суспільстві (про систему власності, грошово-кредитну систему, ринок праці, способи планування кар'єри тощо). На думку науковця, ефективним засобом формування економічної свідомості студентів є інтеграція в освітні програми спеціалізованих, факультативних курсів (наприклад, «Економічна психологія», «Психологія грошей» тощо) [37].

Розвиток економічної свідомості сучасної студентської молоді тісно пов'язано з низкою процесів – професійним і особистісним самовизначенням, різними фазами економічної соціалізації (адаптацією, інтеграцією, індивідуалізацією). У цьому контексті, цікавими є результати дослідження А. Л. Журавльова та А. Б. Купрейченко [25]. Ці науковці досліджували економічне самовизначення з позицій комплексного аналізу взаємодії суспільної, групової та

індивідуальної свідомості, соціально-економічних чинників і специфіки навчально-професійної діяльності, освітнього середовища та соціально-психологічного оточення, економічної активності здобувачів освіти і їх суб'єктивних характеристик [18]. Дослідники зазначають, що у період складних, перехідних економічних процесів, становлення економічної свідомості студентів передбачає гостру взаємодію кардинально різних світоглядних позицій. Така тенденція проявляється у тому, що, з одного боку, економічна свідомість здобувачів освіти успадковує певні елементи радянського економічного менталітету, а з іншого, у сучасних студентів проявляються нові психічні феномени, що обумовлено розширенням кола соціальних контактів, включенням до нових форм ведення господарської діяльності та економічної активності (нетрадиційні форми праці та її оплати, нові відносини власності, малий бізнес, віртуальне ведення економічної діяльності, криптовалюта, біткоїни тощо). Як результат, змінюється свідомість особистості, що, у цілому, визначає механізми соціалізації студентської молоді: починають переважати такі адаптивні механізми, що засновані на аналізі власного життєвого, економічного досвіду та досвіду інших: економічно успішних однолітків або відомих бізнесменів.

В емпіричних дослідженнях В. П. Комаровської та Г. В. Ложкіна виявлено такі особливості економічної свідомості студентів: максималізм, висока потреба у самостверженні, готовність до боротьби за високий статус, прагнення до економічної самостійності, надмірна самовпевненість, високий рівень домагань; орієнтація на сьогоднішній день, схильність розглядати вільні гроші як засіб розширення власної справи та надання допомоги близьким, бажання мати власну справу і працювати на себе, готовність активно включатися в економічні відносини з іншими суб'єктами економічної системи, прагнення працювати на престижних посадах [44].

У згаданому вище дослідженні В. П. Комаровської та Г. В. Ложкіна доведено вплив гендерного фактору на такі структурні компоненти економічної свідомості

студентів: ставлення до багатих та бідних людей; самооцінку рівня власної ділової активності; ціннісний та емоційний компонент ставлення до грошей; уявлення про бажані напрямки витрачання грошових коштів; самооцінку вміння приймати раціональні економічні рішення; уявлення про бажану економічну модель суспільства; оцінку прагнення людей уникнути оподаткування; уявлення про причини досягнення фінансового успіху; ставлення до конкуренції; бажані економічні емоції; переважаючі мотиви заощаджень; переважаючі мотиви здійснення покупок; домінуючі спонуки трудової діяльності; кар'єрні прагнення; структуру ціннісних орієнтації студентів [44].

В. Єнін встановив, що юнакам властива тенденція надання підвищеної цінності грошам [21]. Досягнення фінансового успіху є одним з компонентів образу справжнього чоловіка. Юнаки більш компетентні в оперуванні грошима і більш схильні до фінансового ризику, більш самовпевнені у фінансових стосунках. Студенти чоловічої статі рідше, ніж дівчата, відчують безпорадність, заздрощі й сором з приводу нестачі фінансів. Дівчата більш фрустровані стосовно грошей й орієнтують себе на придбання матеріальних цінностей у перспективі. Дівчатам властивий акцент на особисті зусилля для досягнення матеріальних статків [81].

Т. Міронова впевнена, що установки стосовно грошей по-різному виражаються, залежно від статевої належності досліджуваних. Для дівчат грошові кошти реалізують терапевтичну функцію, тоді як юнаки схильні відчувати стурбованість через фінанси. У цінностях дівчат матеріальна забезпеченість є більш значущою у сферах сім'ї та хобі, для юнаків — у сфері фізичного вдосконалення [46]. Дівчата виражають бажання самостійного планування життя і підвищення професіоналізму. Для юнаків найбільш пріоритетним є володіння власністю при позитивному ставленні до неправових способів збагачення.

На думку дослідників, знання підприємцями та керівниками навчальних закладів основних психологічних особливостей студентів-юнаків та студентів-дівчат дозволить правильно використовувати їх потенціал при формуванні

навчальних груп, залученні на роботу, кадровій політиці, організації роботи на підприємстві, створенні оптимального психологічного клімату [45].

У дослідженнях І.М. Осипенко встановлено, що особливості економіко-психологічних феноменів відрізняються у студентів з різною професійною спрямованістю. Дослідником було здійснено порівняння економічної свідомості студентів різних факультетів і виявлено істотні відмінності в характері їх економічного самовизначення. Встановлено, що динаміка економічної свідомості за деякими із компонентів є спільною, а за іншими – специфічною для кожного з напрямів підготовки. На думку автора, така тенденція пов'язана з особливостями процесу економічного самовизначення, трудової соціалізації, особистісним становленням і відображає зміну життєвих пріоритетів, цілей, динаміку самооцінки здібностей і можливостей досягнення поставлених цілей. Найбільше змінюються показники, що відображають значущість грошей і соціальні уявлення студентів про багатство і бідність [51]. Отримані результати емпіричного дослідження свідчать, що феномени економічної свідомості не мають жорсткого зв'язку з економічними реаліями (рівнем життя, економічними потребами тощо), а обумовлені цілями і цінностями конкретного етапу і способу особистісного самовизначення студентів. Структура мотивів і ціннісних орієнтацій особистості, тип її ставлення до інших людей і багато інших психологічних особливостей визначають значущість для студентів матеріальних благ економічної активності, ставлення до економічних характеристик інших, ставлення до партнерства, конкуренції економічного ризику.

Вчені В.М. Сич та В.О. Сич емпірично дослідили структурні складові економічного самовизначення студентської молоді. У результаті було визначено низку чинників, що впливали на зміст економічного самовизначення [61]:

- 1) позитивні оцінки бажання бути власником;
- 2) бажання мати гроші; ставлення до грошей як джерела щастя;
- 3) уявлення про щомісячний дохід багатого людини;

- 4) уявлення про цінність грошей;
- 5) уявлення про гроші як сенс життя;
- 6) прагнення до покращення соціально-економічного статусу;
- 7) інтерес до економічної конкуренції; прагнення до економічних досягнень;
- 8) негативна оцінка такого мотиву вибору професії як «великий інтерес до цієї області знань».

О.В. Лавренко робить висновок, що морально-психологічні компоненти економічного самовизначення студентів визначають їх економічну активність як безпосередньо (обмежуючи вибір допустимих норм поведінки), так і опосередковано – здійснюючи вплив на рівень домагань і цілі економічної діяльності (через ставлення до економічних об'єктів і явищ), а також через ставлення до дотримання етичних норм, ділових партнерів. Цей вплив може бути як усвідомленим, так і неусвідомленим. Відповідно і економічна активність студентів, її результати, обставини визначають морально-психологічну складову економічного самовизначення здобувачів вищої освіти [39].

Доцільно проаналізувати деякі аспекти економічної соціалізації студентів. Досліджуваний період пов'язаний з початком «економічної активності», що передбачає інтеграцію людини у самостійну виробничу діяльність [47]. Особливого значення також набуває прагнення до економічної незалежності [47]. Набуття досвіду у різних видах трудової діяльності, по суті, є процесом входження людини в економічну сферу соціуму. Об'єктивна диференціація соціального стану молоді відображається у різноманітності динаміки економічної соціалізації, зокрема, у ставленні до грошей, праці і споживацької поведінки [26], [27].

Ставлення студентів до грошей є одним з базових компонентів їх економічної свідомості. Для сучасної молоді гроші є важливим фактором соціального порівняння, володіння фінансами обумовлюють перебіг процесу самоствердження особистості [17]. Молодь часто оцінює гроші як єдиний засіб закріплення соціального статусу та досягнення поваги (у тому числі й самоповаги).

Починаючи самостійне економічне життя, студенти часто не володіють необхідними знаннями і навичками, тому важливо забезпечити ефективну економічну освіту, спрямовану на формування адекватних психологічних реакцій на економічну дійсність, особливо в умовах соціальної кризи [49], [50], [69]. Аналіз наукових робіт з проблеми особливостей ставлення до грошей в юнацькому віці засвідчує, що ставлення до грошей часто призводить до неекономної поведінки, зростаючих та непотрібних витрат. Учені наголошують, що завищена цінність грошей характерна як для старшокласників, так і для здобувачів вищої освіти [2], [5], [24], [31], [34].

О. Голубєва виокремлює низку особливостей ставлення до грошей студентів з досвідом оплачуваної роботи, порівняно зі здобувачами освіти без такого досвіду [11], [12], [13]:

- 1) афективний компонент фінансового ставлення характеризується підвищеним емоційним сприйняттям;
- 2) поведінковий компонент характеризується більшим прагненням до економної стратегії у грошових витратах;
- 3) ставлення до фінансів як засобу досягнення мети;
- 4) значущість матеріальної забезпеченості є вищим за оцінку її доступності.

Отже, характерними особливостями студентського періоду є: формування ідентичності особистості, індивідуальна структуризація інтелекту, стабілізація характеру, побудова картини світу, ментальна сенситивність, стійка потреба в емоційних контактах, відчуття нового, сміливість, рішучість, оптимізм, оформлення самостійності. Можна виокремити такі типи економічної свідомості особистості студентського періоду: інтелектуально-прагматичний, інтелектуальний, індіферентний, прагматичний. Ставлення до грошей є важливим параметром економічної свідомості у студентському віці, що визначає економічну активність здобувачів вищої освіти.

1.3. Специфіка формування економічної свідомості у студентському віці

Дуже актуальною є проблема формування економічної свідомості у студентському віці, а саме питання вибору методологічних підходів, засобів і форм роботи. На основі проведених досліджень Н. С. Ковальова зробила висновок про те, що для оптимізації формування економічної свідомості студентів необхідно пов'язати освітнє середовище закладу вищої освіти з реаліями сучасності, модернізувати навчальний процес, забезпечуючи формування підготовленої до професійної діяльності особистості [32]. Таким чином, за допомогою спеціально організованої системи економічного виховання, можливо підвищити результативність функціонування вищої освіти.

Процес формування економічної свідомості студентів має ґрунтуватися на системно-цілісному і діяльнісному підходах, відповідно до яких, зміст навчальної діяльності має бути структуровано таким чином, щоб сприяти формуванню адекватного сприйняття студентами економічної дійсності.

У процесі становлення економічної свідомості визначається певна мета, що передбачає, з одного боку, оволодіння здобувачами освіти певним спектром компетентностей, а, з іншого, формування у здобувачів освіти особистісних якостей, що забезпечують розвиток і саморозвиток у площині економічних взаємин [4].

Проаналізувавши низку теоретичних джерел, можна виокремити деякі специфічні особливості формування економічної свідомості:

- 1) гармонізація процесів культурного і економічного виховання;
- 2) відкритість до зовнішніх і внутрішніх трансформацій;
- 3) динамічність;

4) ієрархія процесу, що визначає відповідність розвивального або навчального впливу конкретному бажаному рівню сформованості економічної свідомості [31], [32].

Доцільно також виокремити такі основні принципи економічного виховання студентів: принцип науковості, принцип прогностичності (спрямованість на обґрунтоване прогнозування розвитку економічних явищ), принцип інтеграції природничих та економічних дисциплін, принцип гуманізації, принцип єдності пізнання та дії.

На підставі зазначеної інформації можна виділити структуру процесу формування економічної свідомості, що включає такі складові: мотиваційно-ціннісний, інформаційно-пізнавальний, діяльнісний.

Мотиваційно-ціннісний компонент передбачає формування світогляду студентів через вплив на емоційну сферу. Ця складова забезпечує формування позитивного ставлення до економічної культури і процесу її формування, сучасного рівня економічного мислення, вміння самостійного регулювання власної фінансової діяльності, прагнення до продуктивної групової співпраці. Для розвитку цього компоненту доцільно використовувати такі форми і методи формування свідомості та світогляду особистості, що реалізують розвивальну та ціннісно-орієнтаційну функції.

Інформаційно-пізнавальний або когнітивний компонент передбачає в формування відповідних наукових знань і акумулювання інформації, на основі якої здійснюється подальше пізнання системи економічних відносин. У межах встановлення цієї складової здійснюється також розвиток пізнавальної та практичної діяльності студентів у економічній площині. На цьому етапі велике значення має самостійна робота студентів як творчий акт студентів, що спрямований на пошук і аналіз економічної інформації з різних джерел. Важливими умовами підвищення ефективності інформаційно-пізнавальної складової економічної свідомості студентів є економіко-моральна компетентність викладача, використання особистісно і практично-орієнтованих прийомів і методів, наявність адекватного навчально-методичного забезпечення.

Діяльнісний компонент заснований на формуванні економічних умінь і навичок практичної діяльності студентів, забезпечує їх практичну активність. Цей компонент включає такі складові:

- 1) вміння застосовувати економічні знання на практиці у знайомих та нових ситуаціях;
- 2) вміння планувати економічну діяльність;
- 3) вміння виконувати графічні і технологічні операції;
- 4) розвиток навичок самоконтролю в економічній діяльності.

Продуктивними формами роботи для формування цього компоненту економічної свідомості є практичні заняття; індивідуально-групові дискусії та самостійна робота. Ефективність діяльнісного етапу формування економічної свідомості досягається внаслідок включення студентів в природні відносини економічного змісту, моделювання економічних ситуацій, аналіз та оцінку власної економічної діяльності.

Формувальні експерименти у плані економічної свідомості пов'язані, перш за все, з освітою і залученням до змісту людської культури, включаючи науку, техніку, соціальні та загальнолюдські цінності. У цьому контексті, безперервність вищої освіти, що забезпечує стабільне поширення наукових знань, виявляється одним з ключових чинників розвитку економічної свідомості у студентському віці.

Студенти зі сформованою позитивною економічною свідомістю можуть використовувати досягненнями науково-технічного прогресу та надбання людства у власних інтересах, іншої людини і суспільства в цілому. Такі здобувачі освіти оцінюють взаємини соціальних суб'єктів з економічних позицій, більш продуктивно розуміючи соціум, оскільки економічне середовище є основою для існування сучасного суспільства. Продуктивна економічна свідомість студентів дозволяє формувати автономну, індивідуальну позицію з питань співробітництва, є фактором згуртування для реалізації важливих цілей, завдань і досягнення високих результатів.

Нові соціально-економічні умови розвитку суспільства вимагають вдосконалення системи освіти нашої країни. На сьогодні, науковці вказують на необхідність формування світогляду сучасного, економічно грамотного громадянина у студентському періоді. Особливо актуальним є питання гармонійного поєднання і викладання технологічних і економічних знань, що ставить на меті формування позитивної економічної свідомості як важливої складової соціально-економічної підготовленості здобувачів освіти до майбутньої самостійної професійної діяльності.

Економічна свідомість студентської молоді є важливим фактором розвитку особистості, тому суттєва роль, у цьому контексті, належить економічному навчанню та економічному вихованню. У зв'язку з цим, актуалізується проблема належного формування первинних економічних знань, умінь і навичок, соціально-економічної та технологічної готовності студента до майбутньої самостійної фахової діяльності.

З огляду на сказане вище, можна зробити висновок, що формування економічної свідомості – це тривалий процес, що вимагає певних зусиль з боку педагогів. У межах освітньо-професійних програм формуванню економічної культури та економічної свідомості не приділяється достатньо увагу: це завдання реалізується, як правило, у площині навчальних дисциплін загального циклу підготовки економічної спрямованості. Для вирішення цієї проблеми доцільно інтегрувати в освітній процес факультативні курси та спеціалізовані тренінгові програми.

При реалізації програми формування економічної свідомості, необхідно добирати методи і засоби, що сприяють найбільш ефективній організації процесу формування економічної свідомості в здобувачів вищої освіти [5]. Коротко проаналізуємо кожен з таких методів:

1. Навчальні заняття – у навчальному процесі міжпредметні зв'язки відіграють важливу роль у підвищенні практичної і науково-теоретичної

підготовки студентів, а також відображають виразом інтеграційні процеси, що відбуваються у сучасній науці та суспільстві.

2. Бесіди – здобувачам освіти розповідається про економічні, технологічні проблеми їхнього регіону з наступним окресленням шляхів розв'язання цих проблем. Для таких бесід можна запрошувати представників різних професій, які доступно знайомлять юнаків і дівчат зі своєю професійною діяльністю та пов'язаними з нею економічними феноменами.

3. Виробничі екскурсії. Під час здійснення цієї форми роботи відбувається наочне висвітлення і пояснення питань і проблем практичного характеру, а отримана інформація обговорюється і використовується на подальших заняттях. Екскурсії дозволяють на практиці побачити механізм виробництва, познайомитися з різними професіями, зрозуміти економічну суть роботи різних структур. Проведення таких заходів дозволяє надати молодому поколінню інформацію про економічну сутність різних підприємств, а також допомогти у професіоналізації.

4. Метод незакінчених речень – використання цього методу розвиває в здобувачів освіти логічне, послідовне економічне мислення. Студенти навчаються міркувати і доводити власну думку до логічного кінця. Метод незакінчених пропозицій дає можливість студентам позбавитися невпевненості при формулюванні своєї позиції у дискусії.

5. Заохочення використовується педагогом у навчальній, трудовій, ігровій, суспільній, побутовій діяльності студентів, з метою підвищення ефективності та якості їх праці, сприяючи процесу економічного самоствердження та формуванню позитивного економічного мислення. Застосування цього методу активно стимулює до позитивних результатів діяльності. Сприятливо на процес формування економічної свідомості в освітньому процесі впливають такі види заохочень: оголошення подяки, нагородження сувеніром, виставка кращих робіт тощо.

6. Розповіді про трудову діяльність рідних і знайомих. Під час такої форми роботи, запрошеним гостям надається можливість розповісти про трудову діяльність дорослих, оскільки студенти мають розуміти мотиви трудової діяльності і володіти знаннями про джерела коштів за допомогою яких відбувається задоволення особистісних потреб.

7. Приклади, переконання, особистий досвід – у процесі навчання наводяться приклади з реального життя, що апелюють до особистого економічного досвіду здобувачів освіти, а також відповідного досвіду їх друзів, родичів і знайомих. У роботі використовуються розповіді студентів про їх плани, мрії і бажання дитинства, а також відбувається співставлення цієї інформації з реальною життєвою ситуацією людини (тобто, фіксується, що з бажаного збулося, а що – не збулося).

8. Аналіз технологічних і економічних ситуацій – викладач, який використовує и даний метод, допомагає студентам навчитися аналізувати різні економічні ситуації, робити висновки, застосовувати економічні терміни, що розвиває економічне мислення та позитивну економічну свідомість.

9. Конкурси, вікторини – змагальна форма роботи спонукає здобувачів вищої освіти до самостійного вивчення матеріалу, а також стимулює до навчально-пізнавальної діяльності. Конкурсні програми економічної тематики формують в учнів ініціативність отримання нових знань, цілеспрямованість, сприяють обміну досвідом, позитивній міжособистісній взаємодії, формуванню досвіду лідерства. Усі ці аспекти сприяють формуванню продуктивної економічної свідомості особистості.

10. Суспільно-корисна праця – у процесі трудової діяльності студенти усвідомлюють значимість цієї діяльності для себе та для суспільства у цілому. У праці, особистість переоцінює судження й особисті інтереси у площині їх економічної цінності.

11. Розв'язання практичних завдань і вправ економічної тематики. Важливим елементом економічної свідомості є практичні вміння. Цей метод допомагає закріпити засвоєну інформацію на практиці, а також дозволяє викладачу визначити й оцінити рівень сформованості відповідних аспектів економічної свідомості.

12. Частково-пошукові завдання – цей метод передбачає користування різними джерелами інформації, пошук необхідних відомостей економічної тематики, що сприяє формуванню навичок аналізу інформації. Усвідомлене використання цього методу сприяє розвитку рефлексії, розумінню і здійсненню відбору найбільш раціональних прийомів діяльності.

Слід зазначити Z. Kun та L. D. Smillie наголошують на важливості використання економічних ігор для формування оптимальних стратегій прийняття соціальних рішень. Експериментально доведено ефективність такої роботи [87]. T. Rice досліджує зв'язок економічної поведінки з здоров'ям людини, зокрема, проблемою ожиріння [85].

Аналізуючи питання формування економічної свідомості студентів, можна зробити висновок, що основні педагогічні умови цього процесу включають такі аспекти:

1) наявність міжпредметних й інтегрованих зв'язків при формуванні змісту економічних знань в процесі навчання;

2) врахування вікових та індивідуальних особливостей, схильностей та інтересів, що передбачає комплексний аналіз здібностей, бажань, мотивів, інтересів і переваг здобувачів освіти;

3) збагачення навчального матеріалу змістом моральної економічної спрямованості;

4) сучасна матеріально-технічна база.

Розглянемо конкретні приклади вправ, що можуть використовуватися для формування структурних елементів економічної свідомості у студентському періоді [14].

1. Контрольне опитування для актуалізації опорних знань з проблеми економічної свідомості:

- 1) сформулювати поняття «економічна культура» та економічна свідомість;
- 2) визначити основні рівні економічних знань;
- 3) перерахувати функції економічної культури та економічної свідомості;
- 4) назвати основні джерела формування економічної свідомості;
- 5) назвати основні завдання, що реалізуються при формуванні економічної свідомості;
- 6) перерахувати основні якості людини з позитивним розвитком економічної свідомості;
- 7) навести приклади життєвих ситуацій і подій, що сприяють формуванню економічної свідомості людини.

2. Здійснити самоаналіз власних особистісних якостей у контексті економічних відносин. Наприклад:

- 1) цілеспрямованість – вміння розробляти особисту ієрархію цілей у всіх сферах життя і діяльності;
- 2) креативність, творчість – вміння визначати проблему і пропонувати спосіб її вирішення
- 3) прогнозування – уміння конструювати динамічну модель розвитку економічного явища;
- 4) сміливість – схильність до ризику у економічних та соціальних стосунках;
- 5) принциповість – здатність будувати власну економічну діяльність на стійких положеннях.

3. Інтерпретація прислів'їв у економічній площині:

- 1) не май сто карбованців, а май сто друзів;

- 2) своя сорочка ближче до тіла;
- 3) гірка праця, але хліб солодкий;
- 4) любиш кататися – люби і саночки возити.

4. Студентам пропонується розглянути і вивчити репродукції різних картин. Пропонується, за допомогою логічних операцій порівняння, аналізу, синтезу й узагальнення, а також суджень і умовиводів (індуктивних та дедуктивних) пояснити їх економічний сенс.

5. Пропонується проаналізувати уривки з різних творів української літератури на предмет виявлення специфіки й типу економічних взаємовідносин. Приклади творів: «Кайдашева сім'я», «Микола Джеря», «Хіба ревуть воли як ясла повні» тощо.

6. Гра «Ультиматум». Проводиться у парах. Одному з учасників пропонується поділитися з іншим символічною купюрою, номіналом в тисячу гривень. При цьому, якщо опонента не влаштує запропонована частка, то обидва учасники нічого не отримують. Тобто метою цієї вправи є пошук оптимального, економічного компромісу.

Супровідні слова викладача: «Не завжди людина поводиться раціонально і керується принципами прямої вигоди. У житті, ми постійно зустрічаємо ситуації, коли люди відмовляються від безпосередньої вигоди, якщо ситуація суперечить почуттю поваги, гідності, справедливості, системі світоглядних позицій та переконань. Тому, під раціональною поведінкою ми розуміємо таку систему вчинків, що спрямована на досягнення найбільш вигідних результатів у актуальній ситуації. Такий підхід, вимагає об'єктивної оцінки наявних соціальних і психологічних аспектів.

7. Аналіз економічної діяльності організації, приватного підприємства фізичної особи з метою виявлення основних фінансових і економічних помилок, а також зазначення шляхів їх запобігання.

8. Рефлексія (самоаналіз) емоційних переживань у процесі моделювання різних економічних ситуацій – фінансового прибутку або фінансових втрат. Фіксація цих переживань і виявлення способів їх оптимізації.

Зазначимо, що ці вправи можуть бути реалізовані як частина спеціалізованих курсів, як компонент дисципліни «Основи економічної теорії» або як самостійні розвивальні завдання на виховних годинах.

Отже, формування економічної свідомості студентів має здійснюватися з орієнтацією на пізнавальний, мотиваційний, діяльнісний компоненти цього феномену. Завдання спрямовані на формування складників економічної свідомості здобувачів вищої освіти можуть бути представлені у формі навчальних курсів або ж через організацію спеціальних соціально-психологічних тренінгів.

Висновки до розділу 1

Підсумовуючи, можемо зробити наступні висновки: Для гармонійного та всебічного розвитку і функціонування свідомості особистості, економічна свідомість є невід'ємним компонентом свідомості людини – це така психічна структура, діяльність якої спрямована на відображення, прогнозування та перетворення економічної дійсності у реальності особистості.

Основними частинами економічної свідомості називають феномени, які забезпечують свідоме ставлення людини до економіки, регулюючи та впливаючи на нього. Серед них можна назвати наступні: пізнавальні (суспільні уявлення, знання, самооцінка), конативні (мотиваційно-потребові структури психіки – готовність, наміри, переваги, інтереси), емотивні (переживання, оцінки, ставлення).

У студентському віці характерними особливостями, що впливають на становлення економічної свідомості є формування ідентичності та світогляду особистості, юнацький максималізм, професійне самовизначення. Професійна освіта грає ключову роль у плануванні економічного майбутнього студентів, які стають фінансово незалежними, що дозволяє брати на себе відповідальність за свою фінансову стабільність.

Типологія економічної свідомості особистості у студентському віці: інтелектуально-прагматичний – мотивом отримання вищої освіти у таких студентів є отримання у подальшому майбутньому високих прибутків і певного соціального статусу; інтелектуальний – спонукою професійного вибору цих здобувачів освіти є особистий інтерес до певної спеціальності, що не завжди користується попитом на ринку праці; індиферентний – такі здобувачі вищої освіти характеризуються відсутністю спрямованості як на отримання знань, так і на економічне самовизначення; прагматичний – студенти орієнтовані на отримання у майбутньому високих доходів і соціального становища, проте, вони

пов'язують досягнення своєї мети не з отриманням фахових компетентностей, а лише диплома про вищу освіту.

Формування економічної свідомості пов'язано, перш за все, з освітою і залученням до змісту людської культури. У цьому контексті, безперервність вищої освіти, що забезпечує стабільне поширення наукових знань, виявляється одним з ключових чинників розвитку економічної свідомості у студентському віці.

Основою соціальної ситуації розвитку студентського періоду є перехід до самостійного життя (початок професійного становлення, реалізації життєвих планів). Продовжується інтенсивний розвиток самосвідомості, молоді люди більш чітко починають орієнтуватися в системі моральних цінностей, принципів, норм і правил поведінки. Розвиток економічної свідомості сучасної студентської молоді тісно пов'язано з низкою процесів – професійним і особистісним самовизначенням, різними фазами економічної соціалізації.

У період складних, перехідних економічних процесів, становлення економічної свідомості студентів передбачає гостру взаємодію кардинально різних світоглядних позицій. Така тенденція проявляється у тому, що, з одного боку, економічна свідомість здобувачів освіти успадковує певні елементи радянського економічного менталітету, а з іншого, у сучасних студентів проявляються нові психічні феномени, що обумовлено розширенням кола соціальних контактів, включенням до нових форм ведення господарської діяльності та економічної активності (нетрадиційні форми праці та її оплати, нові відносини власності, малий бізнес, віртуальне ведення економічної діяльності, криптовалюта, біткоїни тощо). Як результат, змінюється свідомість особистості, що, у цілому, визначає механізми соціалізації студентської молоді: починають переважати такі адаптивні механізми, що засновані на аналізі власного життєвого, економічного досвіду та досвіду інших: економічно успішних однолітків або відомих бізнесменів.

Формування економічної свідомості – це тривалий процес, що вимагає певних зусиль з боку педагогів. У межах освітньо-професійних програм формуванню економічної культури та економічної свідомості не приділяється достатньо уваги: це завдання реалізується, як правило, у площині навчальних дисциплін загального циклу підготовки економічної спрямованості. Для вирішення цієї проблеми доцільно інтегрувати в освітній процес факультативні курси та спеціалізовані тренінгові програми.

Специфічні особливості формування економічної свідомості: гармонізація процесів культурного і економічного виховання, відкритість до зовнішніх і внутрішніх трансформацій, динамічність, ієрархія процесу. Можна виділити структуру процесу формування економічної свідомості, що включає такі складові: мотиваційно-ціннісний, інформаційно-пізнавальний, діяльнісний [29].

Основними методами формування економічної свідомості у студентському віці є навчальні заняття, бесіди, виробничі екскурсії, метод незакінчених пропозицій, заохочення, розповіді про трудову діяльність, особистий приклад, аналіз технологічних і економічних ситуацій, конкурси з економічної тематики, суспільно-корисна праця, розв'язання практичних завдань і вправ економічної тематики, частково-пошукові завдання.

Проблема формування економічної свідомості у студентському періоді є дуже актуальною і вимагає подальших теоретичних і емпіричних досліджень, оскільки саме у цьому періоді особистість починає самостійну фінансово-економічну життєдіяльність.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ СВІДОМОСТІ У СТУДЕНТСЬКОМУ ВІЦІ

2.1. Програма емпіричного дослідження

Процес дослідження економічної свідомості студентства повинен опиратися на наукові методи та принципи у психології. Однак, у культурно-історичному аспекті економічної життєдіяльності вони трансформуються та проявляються як принципи: суб'єктності, діалектичної єдності економічного свідомості і поведінки; взаємозв'язку економічних і соціально-психологічних явищ; єдності теорії й практики; оперативності (передбачає вчасність наукових розробок, оновлення емпіричних досліджень і чутливість до новацій); об'єктивності; системності. Згадані вище принципи реалізуються у різних методологічних підходах дослідження економічної свідомості у студентському віці.

Системний підхід використовується, щоб за допомогою використання простих і психологічно коректних моделей і схем відобразити економічні феномени і процеси, уникаючи редукції. Цей науковий підхід з'явився завдяки психологу Б. Ф. Ломову. Дослідження, де використовується такий підхід, допомагає виявити та усвідомити дисбаланси.

Рівневий підхід дозволяє відійти від фрагментарності психологічних досліджень економічної свідомості, відповідаючи науковим уявленням про цілісність і стратегічну спрямованість економіки. Контекст такого підходу передбачає одержання можливостей об'єднати макро- і мікроекономічні рівні при аналізі економічних феноменів через призму психологічної науки. Положення цього рівня передбачають вивчення людського фактору в економіці на різних рівнях господарювання: особистісний, сімейний, рівень підприємства, держави та нації.

Ресурсний підхід в економічній психології акцентує увагу на ресурсах суб'єкта, від якого залежить ефективність його життєдіяльності. Економічне поняття «рідкість ресурсів» часто використовується у практиці, або трансформується в поняття «ресурсний контроль». Тому характерною психологічною особливістю, яка притаманна економічному життю сучасних студентів є усвідомлення зростаючого дефіциту ресурсів. При активному русі ресурсів, їх обміну чи нестачі, з'являється потреба в оптимізації процедури користування цими ресурсами. Зокрема, у площині цього підходу, актуальними є вивчення розбіжностей у ставленні студентів до матеріальної власності, деформації ставлення відносин до особистих ресурсів на прикладі деструктивного боргової поведінки.

Особистісний підхід ставить у центр дослідження особистість як суб'єкт економічного життя та спрямований на поглиблений аналіз економічної свідомості за рахунок пошуку кореляції з уявленнями та установками щодо економічних явищ. У контексті особистісного підходу, слід досконало розглянути, наскільки студенти готові до адаптації у мінливих соціально-економічних реаліях, враховуючи їх економічні мотиви, інтереси, цінності та здібності.

Типологічний підхід як варіант особистісного підходу застосовується при зростаючій невизначеності в економічній і політичній сферах життя, великому різноманітті у сфері послуг, інформації та комунікацій. Даний підхід доцільно використовувати для того, щоб досконало вивчити впливовість людського фактору на процес економічного життя (його геополітичні, культурно-історичні та психологічні чинники менталітету), а також для полегшення цілісного опису господарської діяльності, та аналізу процесів адаптації до економічного життя. Прикладом застосування типологічного підходу до вивчення економічної свідомості може слугувати емпіричне дослідження культурних цінностей як чинника економічної свідомості.

Крос-культурний підхід передбачає ґрунтовне і багатофакторне дослідження соціальних та культурних чинників впливу на економічний розвиток суспільства. У такому підході за основу взято приклади студентів різних країн світу та особливості формування їх економічної свідомості у різних економічних, політичних та культурних умовах. Такий підхід дозволяє реалізувати дослідження на основі асоціативного порівняння реального та ідеального образів поняття “держави” у іноземних представників, та сформулювати психолого-політичний діагноз.

Ситуаційний підхід є доцільним для використання його у дослідженні, де необхідно взяти до уваги чинники та ситуаційні зміни, що впливають на оцінки, очікування, мотиви і вчинки громадян при аналізі динаміки економічної свідомості особистості. Наприклад, такий підхід використовується у вивченні економічної свідомості студентів у періоди гострої фінансової кризи чи соціально-економічної нестабільності. Важливим принципом ситуаційного підходу є принцип оперативності у дослідницькій діяльності. Цей принцип часто вимагає створення нових інструментів для отримання емпіричних даних на фоні постійних змін політико-правового та соціально-економічного простору. У таких умовах виникає соціальний запит на постановку психологічного діагнозу економічних явищ у студентському середовищі, визначення їх наслідків і ставлення до них громадян. Економічний психолог здатний оперативно відповідати на такий запит, у тому числі використовуючи адекватні, валідні та надійні психологічні методики. У рамках означеного підходу часто і добираються дослідницькі методики.

Однією з таких методик є шкальний багатофакторний опитувальник. Для створення опитувальних інструментів розроблено 4-етапний алгоритм:

- 1) добір концептуальних основ;
- 2) створення тверджень;
- 3) пілотне опитування та редагування змісту текстової частини анкети для опитування;

4) перевірка надійності (по гомогенності) і валідності розробленого опитувальника на основі факторизації даних.

Звичайно, шкальні багатофакторні опитувальники мають свої переваги і недоліки в порівнянні з іншими методами. Розробка такого інструментарію й передбачає високий професіоналізм дослідника для коректної та точної інтерпретація отриманих даних. Опитувальник відрізняється від психологічного тесту тим, що не надає досліднику однозначної відповіді чи визначеного показника, де досліджуваній реальності можна дати характеристику відповідно до ключа, оскільки економічної свідомість та реальність суб'єктів можуть змінюватися в залежності від трансформації політичної та соціально-економічної ситуації. Однак, перевага багатофакторних шкальних опитувальників серед інших полягає в тому, що вони є особливо зручними і корисними при вивченні динаміки економічної свідомості і виявленні проблемних зон у системі «громадянин – держава».

За допомогою опитувальника можемо отримати такі дані:

1) прямі й непрямі оцінки відносин в системі «громадянин – держава» (політичний і економічний оптимізм, патріотизм, солідарність, тимчасова перспектива);

2) складові іміджу держави (економічний, політичний та ментальний);

3) змістовно-інструментальні показники життєдіяльності суспільства за допомогою оцінки дієвості соціальних регуляторів (закону, моралі, традицій) і аналізу проблемних зон.

Слід зазначити, що методи опитування зазвичай поєднуються з напівпроективними (рідше проективними) методами. Побутова свідомість громадян є дуже чутливою до змін в економіці і політиці, тому піддається глибокому вивченню за допомогою проективних і напівпроективними методів, які мінімізують бажання позитивної соціальної репрезентації.

Одним з найбільш продуктивних методів дослідження відносин студентів у системі «громадянин – держава» є метод ранжування асоціацій з поняттям «держава». Змістовно, ця методика спирається на діяльнісний підхід.

Аналіз теоретичних джерел, зокрема означених теоретичних підходів, дає підставу для виконання дослідницьких завдань і реалізації констатувального дослідження, що складалося з таких етапів:

1. *Організаційний етап* передбачав формування дослідницької вибірки й добір валідних і надійних діагностичних інструментів. Проаналізуємо більш ретельно використані нами засоби збору емпіричних даних.

Методика «Шкала грошових уявлень та поведінки» А. Фернема (ШГУП) (додаток А). Метою методики є виявлення переважаючого типу фінансових установок. Методика містить 47 тверджень, які відображають різні типи негативних або позитивних установок. Призначена для досліджуваних, які перебувають у віковому інтервалі 17 – 40 років. Час проведення методики – півгодини.

Отримання результатів можливо після обробки результатів на основі тестового ключа, що дозволяє визначити стандартизовані бали за чотирма шкалами:

1) грошова одержимість:

- низький рівень – особистість має упередження, що вона не повинна постійно думати про гроші і хвилюватися про власну фінансову ситуацію. Відслідковується домінування уявлення, що гроші не можуть вирішити усіх проблем. Така людина психологічно відчуває себе на одному рівні з матеріально багатшими людьми.

- високий рівень – особистість безперервно має відчуття потреби у фінансовому збагаченні, і готова виконувати різні дії (у рамках правового поля) заради своєї мети примножити капітал. Так, людина перманентно перебуває у стані тривожності та часто мріє про задоволення своїх потреб завдяки здійсненням

нових покупок. У неї переважно крутяться думки у голові про те, що вона заслуговує на більший дохід, ніж має зараз. Це супроводжується зазвичай своєрідним комплексом неповноцінності та проявами жадібності до грошей. Також людина має упередження, що гроші допоможуть владнати всі її життєві проблеми. Поведінкові особливості – особистість надає перевагу щотижневим виплатам і намагається уникати позики та не давати грошей у борг.

2) влада (сила):

- низький рівень – особистість, якій характерний даний рівень, ніколи не використовує гроші як засіб для впливу на інших. Така особистість не вважає матеріальне благополуччя за перевагу одних людей над іншими, а що всі люди – рівні між собою;

- високий рівень – передбачає тенденцію, коли гроші є засобом впливу на соціальне оточення й інструмент досягнення власних цілей. Фінанси виступають як засіб керування людьми, стимулювання емоції страху або прихильності до себе. Також гроші у цей момент є причиною гордості.

3) економність:

- низький рівень – досліджуванні люди цього не володіють навичками економії та заощадження грошей, відкрито говорять про рівень своїх фінансів з близькими та друзями, але при цьому не підраховують точну суму своїх заощаджень, а живуть без зайвих переживань щодо свого поточного фінансового становища.

- високий рівень – до нього належать люди, які вдаються до максимальної економії, усюди де можна її практикують, та особливо пишаються цим корисним умінням. Особистість часто обмежує себе у коштовних покупках, обираючи товари зі знижками та з розрахунком на довгострокове використання, завжди враховує ціновий фактор та постійно відчуває потребу купувати за значно нижчої ціною, ніж товар коштує насправді, тому вдається до суперечок стосовно оцінки товарів. Завжди переймається тим, яка сума лежить на її рахунку, щоб

вчасно сплатити рахунки. Розголошення додаткової інформації щодо власних прибутків вважає недоречними та ніколи сама не робить предметом розмови, як і запитання про заробітну плату.

4) неадекватна поведінка з грошима (рівень фінансової грамотності):

- низький рівень – особистість має гарні навички управління своїми фінансами і реалізує коректну стратегію грошової поведінки, тобто легко вирішує питання стосовно оплати послуг чи товарів, купує лише актуальні речі за потреби, та не відчуває провини чи тривожності у разі фінансової недостатності.

- високий рівень – характеризується поведінкою марнотратства грошей на непотрібні речі через наявні знижки на товари чи послуги або через зростаючі модні тренди на них. Людям цього рівня важко приймати рішення стосовно покупок. Відслідковується тенденція позики коштів іншим людям або завищеними трати на інших, проте на собі та своїх базових потребах зазвичай економлять. Також може виникати відчуття провини у процесі витрачання коштів, проте велика сума грошей “давить”, але оскільки людина не знає як коректно ними розпоряджатися, то витрачає усі бездумно. Особистість не дуже добре володіє навиками фінансової грамотності, тому не може контролювати свій фінансовий стан та переконана, що не може ніяк на нього якісно та кількісно вплинути, щоб змінити у кращу сторону.

За кожною шкалою виділено відповідні рівні розвитку. Результати методики дозволяють встановити рівень розвитку когнітивного й поведінкового компонентів економічної свідомості.

Опитувальник суб'єктивного економічного благополуччя В. Хашенко спрямований на встановлення особливостей емоційного ставлення особистості до різних аспектів свого фінансового становища (додаток Б). Опитувальник складається з 26 пунктів і ставить на меті оцінку власної фінансової задоволеності. Обробка результатів здійснюється з орієнтацією на тестовий ключ.

Інтерпретація отриманих даних передбачає тлумачення за такими факторами:

1) економічний оптимізм чи песимізм відображає позитивну чи негативну оцінку зовнішніх чи внутрішніх умов росту матеріального благополуччя;

2) економічна тривожність відображає оцінку виявленості негативних емоційних станів, що пов'язані з фінансовими і матеріальними проблемами;

3) суб'єктивна адекватність прибутку визначає оцінку відповідності розміру доходів запитам і потребам особистості (фізіологічним, безпековим, соціальним тощо);

4) фінансова депривованість – ця шкала фіксує рівень достатності (або недостатності) фінансових коштів;

5) суб'єктивне сімейне благополуччя – внутрішня оцінка матеріального стану родини.

Методика дозволяє оцінити рівень розвитку емоційного компоненту економічної свідомості.

Методика діагностики мотивації до успіху Т. Елерса. Стимульний матеріал складається з 41-го твердження, які потрібно оцінити з позиції їх актуальності для особистості (додаток В). На основі тестового ключа виокремлюється чотири рівні прояву досліджуваної ознаки: низький, середній, помірний високий і високий. Діагностичний засіб дозволяє визначити рівень розвитку мотиваційного компоненту економічної свідомості. Встановлено, що люди, помірно й сильно орієнтовані на успіх, надають перевагу середнім проявам ризику. Особи, які бояться невдач, надають перевагу малому або дуже високому рівню ризику. Чим вищими є спонукання людини до успіху та досягнення мети, тим нижча готовність до прийняття ризикованих рішень. При цьому мотивація до успіху впливає на показники надії щодо успіху: при сильній мотивації до успіху – надії на успіх є більш скромними, ніж при слабких спонуках до успіху. Крім того, людям, які

мотивовані на успіх і мають великі надії на нього, характерно уникати ситуацій пов'язаних з високим ризиком.

Зазначимо, що бралися до уваги показники кожного компоненту за окремими шкалами. Крім того, при проведенні тестування було враховано зауваження щодо використання такого виду діагностичних засобів. Зокрема, слід пам'ятати про залежність отриманих результатів від рівня мотивації, загального фізіологічного та психологічного стану, досвіду виконання схожих завдань тощо.

Загальну вибірку створено у складі 50 осіб, віком 17-22 роки. У дослідженні брала участь молодь міста Києва. Вибірка складалася з 25 юнаків і 25 дівчат. Зосереджуючи увагу на означеному віковому проміжку, ми орієнтувалися на осіб, які стабільно оволоділи соціальною роллю студента. Гендерний розподіл вибірки є майже є рівномірним, що обумовлено завданнями дослідження.

2. *Етап збору емпіричного матеріалу* було реалізовано шляхом використання набору описаних методик. Зазначимо, що основними труднощами, які виникали на цьому етапі був обсяг використаних методик та тривалість їх використання, що вимагало ґрунтовної мотивації студентів на співпрацю. Оскільки, тести є досить об'ємним, а кількісний склад вибірки широким, то збір емпіричного матеріалу здійснювали кілька осіб. Крім того, іноді виникали труднощі організаційного характеру, що були пов'язані з пошуком замотивованих досліджуваних та вибором найбільш сприятливого часу для діагностики.

3. *Кількісний і якісний аналіз отриманих даних*, що відбувався із залученням таких статистичних методів: підрахунок відсоткового співвідношення виявлених тенденцій, обчислення середньоарифметичних балів.

4. *Етап інтерпретації дослідницьких даних і формулювання остаточних висновків*. Цей етап передбачав порівняння отриманих даних та залучення методів теоретичного узагальнення й моделювання. Узагальнення результатів здійснювалося у руслі визначення гендерних особливостей розвитку компонентів економічної свідомості студентів.

2.2. Дослідження та аналіз гендерних відмінностей економічної свідомості у студентському віці

У аналізі отриманих даних за кожною з методик, розпочнемо з підведення підсумків, які отримано у результаті дослідження за шкалою методики ШГУП (шкала грошових уявлень та поведінки).

Проаналізуємо спершу отримані результати за *шкалою грошової одержимості*, яка вказує на рівень захопленості й орієнтованості студентів на ідею фінансового збагачення (табл. 2.1.).

При аналізі досліджуваної вибірки юнаків можна побачити, що є досить високим середній показник, який складає 60% опитаних людей. Далі бачимо, що 28% опитаних юнаків має високий показник, отже, належать до людей, які занадто одержимі ідеєю фінансового збагачення. При цьому, тільки 12% юнаків не ставлять собі за мету фінансово вирости у доходах, на що можуть бути свої причини, наприклад, задоволеність своїм грошовим становищем. Аналізуючи результати групи досліджуваних дівчат, можна зазначити, що показники майже ідентичні з показниками юнаків.

Підводячи підсумки за цим показником, можна сказати, що це доволі нормальне та здорове бажання людей цього віку, які тільки починають жити своїм життям, сепаровано від батьків. У більшій частини студентів зростає ідея збагачення, що можна пов'язати із невдоволеністю своїх доходів та матеріального становища, оскільки вони знаходяться на першій сходинці своїх кар'єрних сходів під час або після завершення навчання у ЗВО.

Таблиця 2.1

Прояви одержимості грошима у студентів

Досліджувана вибірка	Рівень розвитку компоненту, %		
	Низький	Середній	Високий
Юнаки	12	60	28
Дівчата	12	64	24

Важливим показником у дослідженні економічної свідомості студентства є *уявлення про гроші як засіб впливу* (табл. 2.2.). Результати дослідження показали, що у студентів обох категорій спостерігається майже рівномірний розподіл низького і середнього рівня даного компоненту: 44 % і 52 % в юнаків; та 40 % і 56 % у дівчат. В обох групах лише по одному респонденту (4 % опитаних) продемонстрували високі показники досліджуваної характеристики.

Підводячи підсумки, розуміємо ці дані наступним чином: у студентів обох категорій не виражений високий компонент уявлення про гроші як інструмент впливу, тобто, студенти не вважають гроші як важіль впливу на інших людей чи обставини. Таким чином, фінанси є способом досягнення благополуччя, але ніяк не способом для авторитарних проявів поведінки досліджуваних.

Таблиця 2.2

Прояви уявлення про гроші як засіб впливу у студентів

Досліджувана вибірка	Рівень розвитку компоненту, %		
	Низький	Середній	Високий
Юнаки	44	52	4
Дівчата	40	56	4

Наступною важливою складовою нашого дослідження виступає показник *прояву економії*, який вказує на здатність заощаджувати кошти, бережливе

ставлення до них та вміння студентів розпоряджатися своїми фінансами (табл. 2.3.). У виборці досліджуваних студентів, можемо бачити переважання середніх показників, незалежно від статі (92 % опитаних юнаків і 88 % дівчат). Тобто, це вказує на стабілізацію цього елементу економічної свідомості. Полярні ж показники – найвищий та найнижчий – мають маленький відсоток у обох груп досліджуваних. Це означає, що можна говорити про подібність у економічній поведінці студентів обох статей. Низький рівень вказує на ще незакріплені навички фінансової грамотності студентами або невміння розпоряджатися своїми коштами у певному проміжку часу; в той час як високий показник вказує на надмірну ощадність з боку студентів. Проте, таких студентів небагато, тому що переважна більшість студентів знаходиться посередині, тобто, вдається до економії, де це потрібно та доцільно, вчиться управляти своїми фінансами та грошовими потоками, не забуваючи про свої матеріальні та нематеріальні потреби. В цілому, факт переважання середніх показників компоненту свідчить про відсутність таких рис як марнотратство і жадібність у більшій частині студентів.

Таблиця 2.3

Прояви економії у студентів

Досліджуван а вибірка	Рівень розвитку компоненту, %		
	Низький	Середній	Високий
Юнаки	4	92	4
Дівчата	8	88	4

Також важливо дослідити, чи студенти схильні до невротичних проявів, тому останньою шкалою методики нашого дослідження буде *показник неадекватності у поведінці студентів*, який вказує на наявність невротизму та його проявів у поведінці, який виражається у страхах, тривогах та інших

поведінкових порушеннях, пов'язаних з фінансовою діяльністю людини у житті (табл. 2.4.). Позитивним аспектом проведеної діагностики є те, що у ході дослідження не було виявлено високих показників компоненту у жодної з двох груп студентів, що, в свою чергу, вказує на наявність адекватної оцінки ролі грошей у житті студентів.

У цілому, аналізуючи отримані результати, можемо побачити, що низькі показники є переважаючими: 68 % у юнаків та 72 % у дівчат. Прояви середнього рівня показника зафіксовано, відповідно, у 32 % і 16 % опитуваних.

У висновку можемо сказати, що в загальному як юнакам, так і дівчатам даної вікової категорії притаманні екологічні відносини з грошима як обов'язковим елементом нормального рівня життя.

Таблиця 2.4

Прояви неадекватної поведінки з грошима у студентів

Досліджува на вибірка	Рівень розвитку компоненту, %		
	Низький	Середній	Високий
Юнаки	68	32	0
Дівчата	72	28	0

Наступним кроком було проаналізовано результати, що отримали за допомогою шкали опитувальника суб'єктивного економічного благополуччя (за В. Хащенко). Зауважимо, що показники кожної шкали орієнтовані на ключ до тесту, тому розподілені на три проміжки – низький, середній і високий.

Першими досліджувалися результати *шкали економічного оптимізму як емоційного елементу економічної свідомості* (табл. 2.5). Як бачимо, у вибірці юнаків спостерігається централізація показників – показник середнього рівня сягає 64 %. Відповідно, маємо низькі показники низького та високого рівнів

розвитку компоненту - 24 % і 12 % опитуваних. Тепер проведемо аналіз іншої вибірки - дівчата. У цих даних спостерігається також централізація середнього показника, він навіть перевищує показники у вибірці юнаків – 72 %. Високі показники, порівняно з групою хлопців, тут знизилися до 8 %, а низькі - приблизно на такому ж рівні, що і у хлопців (20 %).

Отже, у студентів в цілому спостерігається середній рівень оптимізму стосовно свого фінансового стану, що співвідноситься з позитивною оцінкою власного благополуччя, і впливає на цілісність та ефективне функціонування особистості як економічної одиниці суспільства. Але все ж у нашому дослідженні не виявлено таких представників студентства, котрі належали б до високого рівня оптимізму стосовно своїх фінансів. Поясненням таких результатів може бути невизначеність щодо майбутнього, нестабільність навколишнього середовища, незнання ринку праці, пошук роботи, що призводить до відчуття тривожності й більш реалістичної оцінки економічного стану країни і свого власного.

Таблиця 2.5

Прояви економічного оптимізму з грошима у студентів

Досліджувана вибірка	Рівень розвитку компоненту, %		
	Низький	Середній	Високий
Юнаки	24	64	12
Дівчата	20	72	8

Далі розглянуто компонент економічної тривоги, що відображає хвилювання щодо власного економічного становища у студентів (табл. 2.6).

Для вибірки юнаків характерні такі результати: низькі показники – у 36 % опитаних юнаків, середні – у 52 %, високі – у 12 %. Схожі результати прояву тривожності виявлено у дівчат: низькі показники властиві 32 % з усіх опитаних

дівчат, середні – для 60 %, а високі – для 8 %. Тобто, в межах студентських років (17-23 рр.) особистість не схильна до сильних тривожних переживань щодо власного фінансового становища.

Отже, можемо зробити висновок за отриманими результатами, що тривожність у студентів однакова, без виражених гендерних відмінностей. Проте гарно виражений середній рівень тривожності, що говорить все таки про наявність негативних упереджень та хвилювань у більшій частини молодих людей, що пояснюється занепокоєнням про своє майбутнє, та відсутністю чітких економічних стратегій для подальшого життя.

Таблиця 2.6

Прояви економічної тривожності з грошима у студентів

Досліджуванана вибірка	Рівень розвитку компоненту, %		
	Низький	Середній	Високий
Юнаки	36	52	12
Дівчата	32	60	8

Проаналізуємо результати за шкалою суб'єктивної задоволеності фінансовими надходженнями, що є важливим емоційним показником економічної свідомості людини (табл. 2.7). Економічна задоволеність залежить від того рівня прибутку, який має людина, та як ці надходження корелюють з її потребами. При аналізі використовується поляризація поняття, тобто шкала поділена на дві частини – задоволеність чи незадоволеність власним фінансовим станом. Така градація обумовлена особливостями обробки даних – означена шкала визначається лише чотирма питаннями.

Результати, отримані у процесі опитування, мають наступні характерні риси: як можна побачити з наведеної нижче таблиці, абсолютну домінуючу позицію у

студентів займає думка про незадоволеність своїм прибутком, а також економічними умовами, які наразі складаються, оскільки вони мають прямий вплив на самореалізацію і професійний розвиток студентів. Студенти у кількості 92 % – 100 % негативно оцінюють цей компонент. Якщо звертати увагу на гендерні відмінності, то вони існують, але незначні, а саме: серед дівчат також превалює незадоволеність своїм прибутком у 98 % випадків, і лише 4 % опитаних можуть поставити позитивну оцінку кількості своїх фінансових надходжень. Таку тотальну, майже абсолютну незадоволеність студентства своїми фінансовими збереженнями можна пояснити соціальною та економічною кризою, яка була в країні останні роки, і особливо тепер. Результати дослідження за цим показником підсвічують ключову роль макро- та мікроекономічних чинників, формують економічну свідомість студентів сьогодні, які дозволяють визначити рівень задоволення потреби у фінансовій безпеці.

Таблиця 2.7

Прояви суб'єктивної оцінки адекватності прибутку у студентів

Досліджуванана вибірка	Прояв компоненту, %	
	Незадоволеність прибутком	Задоволеність прибутком
Юнаки	100	0
Дівчата	96	4

Розглянемо фінансову депривованість, де різницею між попереднім та поточним показником виступає визначення актуальної оцінки власного фінансового прибутку в останньому (табл. 2.8).

Загальний аналіз результатів студентів продемонстрував переважання високих показників фінансової депривованості, зокрема, у вибірці юнаків низькі показники діагностовано у 4 %, середні - у 36 %, та високі - у 60 %. У

досліджуваній групі студенток низький рівень виявлено у 4 % опитуваних, середній - у 32 %, високий - у 64 % дівчат. Тобто, у студентів обох статей виявлено високі показники депривованості, тобто незадоволення актуальним станом своїх фінансових та матеріальних благ, протягом навчання у ЗВО.

Таблиця 2.8

Прояви фінансової депривованості у студентів

Досліджувана вибірка	Рівень розвитку компоненту, %		
	Низький	Середній	Високий
Юнаки	4	36	60
Дівчата	4	32	64

При дослідженні та наступному аналізі показників прояву *суб'єктивної оцінки матеріального стану родини* можна відслідкувати тенденцію емоційної складової, що належить до економічної свідомості студентів (табл. 2.9). З наведеної таблиці бачимо, що отримані результати студентів вказують на абсолютне переважання негативної оцінки фінансового стану їх сімей. Така тенденція спостерігається у обох статей досліджуваної вибірки, і пояснюється не лише об'єктивними чинниками, такими як наявність економічної кризи в країні, але й суб'єктивними ідеалізованими уявленнями про фінансову ситуацію у власній родині.

Таблиця 2.9

Прояви суб'єктивної оцінки матеріального стану родини у студентів

Досліджувана вибірка	Прояв компоненту, %	
	Незадоволеність прибутком	Задоволеність прибутком
Юнаки	100	0
Дівчата	100	0

Для визначення наступного мотиваційного компоненту економічної свідомості студентів стало за основу використання методики діагностики мотивації успіху Елерса (табл. 2.10).

У вибірці юнаків спостерігається така тенденція показників мотивації успіху: низький рівень – у 24 %, середній – у 60 %, високий – у 16 % опитуваних. Діаметрально протилежна ситуація спостерігається у дівчат: низькі – у 12 %, середні – у 24 %, високі – у 64 % опитаних.

Отже, можемо зробити висновок, що у юнаків у студентському періоді мотивація досягнення фінансового успіху дещо знижена, у порівнянні з дівчатами, де високі показники більш виражені. Такі результати вказують на можливі розчарування в обраній сфері діяльності чи професії, а також наявними віковими кризами, що припадають на цей період розвитку особистості.

Таблиця 2.10

Прояви мотивації досягнення успіху у студентів

Досліджувана вибірка	Рівень розвитку компоненту, %		
	Низький	Середній	Високий
Юнаки	24	60	16
Дівчата	12	24	64

У цілому, аналіз одержаний результатів емпіричного дослідження, що проводилося над студентами протягом фахового навчання у ЗВО, фіксує у когнітивному, емоційному та мотиваційному компонентах економічної свідомості перетворення різного рівня значущості. Також було виявлено гендерні відмінності досліджуваного явища.

2.3. Програма формування економічної свідомості сучасної молоді

З метою забезпечення виконання поставлених завдань наукової роботи, та опираючись на результати проведеного раніше дослідження, було розроблено загальні положення формувального експерименту. Основною метою є розробка та апробація тренінгу, що спрямований на формування оптимальної структури та підвищення рівня економічної свідомості та фінансової грамотності студентів. В основу впливу закладено формування коректного, екологічного і продуктивного відношення особистості до фінансів, що ґрунтується на наступних задачах:

1) збагачення інформацією щодо сутності та особливостей відносин з грошима як суспільного явища;

2) ознайомлення із методами та засобами для кращого розуміння власного ставлення до фінансів у системі «Я і гроші», та чинників, що впливають на такі відносини;

3) набуття навичок правильного та продуктивного управління своїми фінансами.

Актуальність тренінгу формування економічної свідомості визначається такими основними причинами: 1) відсутність достатнього досвіду реалізації відповідних програм у ЗВО нашої держави; 2) необхідність вивчення ролі соціального оточення для економічної соціалізації молоді та розвитку коректного, продуктивного ставлення до фінансів.

Доцільно більш ретельно проаналізувати базові принципи, що було покладено в основу тренінгу:

1) активності передбачає активне залучення учасників психологічної підготовки до реалізації індивідуальних та групових завдань;

2) самостійності – вирішення проблем учасники мають здійснювати самостійно;

3) діалогічності визначає необхідність організації активного і продуктивного спілкування у процесі тренінгу;

4) ситуативності – актуальність відтворення різноманітних ситуацій, що відображають проблемні аспекти життя учасників тренінгової групи;

5) рефлексивності – необхідність постійного самоаналізу учасників тренінгу щодо засвоєних компетентностей.

До базових складових тренінгу формування економічної свідомості входять:

1. Змістовно-сміслова — реалізація таких методів і форм роботи, що допомагають учасникам зрозуміти сутність грошей, основні функції цього явища, чинники, що визначають ставлення до грошей. Цей компонент передбачає використання низки методів: мультимедійна презентація – показ загального дизайну, основних частин заняття; міні-лекції («традиційні» або мультимедійні); заповнення робочих зошитів (вивчення очікувань учасників, пояснення основних понять заняття тощо); метод незавершених речень; міжгрупове обговорення (демонстрація робочими групами підсумків виконаних завдань, формулювання уточнюючих запитань, відповіді на проблемні аспекти заняття тощо); метод «мозкового штурму» (індивідуальний і груповий).

2. Діагностична – використання методів, що забезпечують виявлення ставлення учасників тренінгу до грошей, визначення фінансового психотипу, вивчення стратегій заробляння й витрачання грошей. Цей компонент було реалізовано за допомогою інструментів психологічного практикуму (виконання завдань діагностичних методик, аналіз і обговорення отриманих результатів), моніторинг, аналіз продуктів діяльності, діагностична бесіда.

3. Корекційно-розвивальна – визначає засвоєння учасниками занять компетентностей необхідних для розвитку оптимальної структури економічної свідомості. Компонент реалізується шляхом впровадження таких форм і методів: виконання творчих завдань з наступною демонстрацією у вигляді схем чи ілюстрацій; аналіз проблемних фахових ситуацій з пошуком найбільш прийнятних

варіантів їх розв'язання; рольові ігри; конструювання індивідуальних та групових розвивальних програм; рефлексія тренінгового заняття.

Доцільно проаналізувати зміст основних компонентів створеного тренінгу та відповідні інтерактивні техніки їх реалізації.

Тренінг оптимізації економічної свідомості студентів передбачав реалізацію основних чотирьох модулів:

1. Поняття про гроші.
2. Роль грошей у житті.
3. Основні чинники ставлення до грошей.
4. Роль ЗВО у формуванні оптимального ставлення до економічної складової свого життя.

Згідно вищезазначеної інформації, кожен модуль передбачає наявність трьох блоків:

- 1) змістовно-сміслового – пояснення сутності феномену;
- 2) діагностичного – фіксація проявів феномену;
- 3) корекційно-розвивального – бажане виправлення показників економічної свідомості.

Тренінг розроблено на основі поглядів і наукових праць Л. Карамушки. Програма передбачає 18 занять (18 годин), що групуються у такі модулі:

Тренінговий вступ (1 год).

Важливим етапом тренінгової програми є реалізація вступної частини, що передбачає такі техніки і вправи:

1) «знайомство» – учасники мають представитися використовуючи, при цьому, такі словесні формули: «Мене звати..., я навчаюсь..., мої інтереси..., можливо ви здивуєтесь, але я...»);

2) вивчення очікувань – можливою формою такої роботи є створення індивідуальних списків з їх подальшим груповим обговоренням (учасники мають

відповісти на такі запитання: «Мої очікування щодо програми», «Що гроші значать для мене?», «Що нового очікую отримати після проведення тренінгу?»;

3) мультимедійна презентація, що наочно демонструє мети і завдання тренінгу;

4) групове обговорення проблемних організаційних питань тренінгу – графіку роботи, тривалості робочих сеансів, кількості перерв);

5) «мозковий штурм», що дозволяє максимально демократично визначити правила групової роботи й міжособистісного спілкування.

Модуль 1. «Поняття про гроші» (3 год.)

Змістовно-сміслова складова модулю: «Сутність грошей». Блок передбачає використання таких напрямів роботи:

1) метод незавершених речень, що здійснюється в індивідуальному порядку (закінчити твердження «Гроші — це...»);

2) аналітична робота в мікрогрупах з питання «Як Ви розумієте сутність грошей?»;

3) презентація роботи мікрогруп й загальне обговорення результатів у контексті теми «Сутність і основні характеристики грошей»;

4) мультимедійна презентація на основі аналізу наукових джерел, що супроводжується міні-лекцією: «Економічна, соціальна та психологічна сутність грошей (основні характеристики грошей, історія виникнення явища).

Діагностична складова – бесіди, опитувальники анкетування з теми «Мое ставлення до грошей».

Корекційно-розвивальний компонент модулю: «Розуміння власного ставлення до фінансів» передбачає використання таких вправ, що реалізуються у підгрупах та міжгруповому обговоренні:

1. «Мій гаманець» – вправа заснована на обговоренні питання про співвідношення кількості грошей та переживання забезпеченості при планування свого життя (робота, їжа, одяг, відпочинок, створення сім'ї).

2. «Незвичні предмети» – учасники оцінюють різні предмети різні предмети (намисто, пляшки, сірники, мушлі, зерно, цукор, сіль, каміння тощо) з точки зору можливості їх використання у якості грошей з описом відповідних життєвих ситуацій. Отримані результати порівнюються зі змістом таблиці «Предмети, що використовувались у якості грошей».

3. Ділова гра «Сімейний бюджет», метою якої є формування навичок оптимального використання фінансів на прикладі укладання родинного кошторису. Сюжет гри передбачає кілька етапів: 1) обрані «сімейні пари» учасників вигадують «легенду» власних сімейних стосунків, і відповідають на питання інших учасників – «журналістів»; 2) «сімейні пари» створюють план сімейного бюджету з урахуванням особливостей власної «легенди» (пари обговорюють проблему ведення домогосподарства й розподілу обов'язків, виховання й забезпечення дітей); 3) «журналісти» ставлять питання щодо роботи та джерел сімейного бюджету, оцінюють відповіді й поведінку пар за такими критеріями: практичність, знання життєвих реалій, взаєморозуміння, гумор, дотепність.

Домашнє завдання після проведення першого модулю (1 год). Учасникам необхідно підготувати доповідь про грошові одиниці різних держав (США, Англії, Європи, України тощо). Потрібно проаналізувати банкноти різного номіналу за низкою критеріїв: розмір, колір, шрифт, ілюстративні зображення. Студенти описують власні відчуття при дотику до різних банкнот, обговорюють їх відповідність загальним критеріям грошей.

Модуль 2. «Роль грошей у житті» (3 год.).

Вступ передбачає актуалізацію досвіду здобутого на попередніх заняттях, що відображається у відповідях на питання: «Чого ми досягли на попередньому занятті? Що корисного було отримано?». Відбувається презентація та обговорення результатів виконання домашньої роботи попереднього модулю.

Змістовно-смісловий компонент модулю «Основні стратегічні напрями використання грошей» виражається у таких напрямках:

1) аналітична діяльність у малих групах на предмет обговорення таких питань: кількість грошей, необхідних для щастя, призначення грошей у житті, джерела прибутку, найбільша величина отриманої суми;

2) презентація результатів роботи з їх міжгруповим обговоренням;

3) створення мультимедійної презентації з проведенням міні-лекції: «Оцінка студентами ролі грошей у їх житті».

Діагностичний компонент: «Виявлення стратегій отримання й витрачання прибутку» передбачає використання опитувальника «Стратегії отримання й витрачання грошей» М. Горлова і Р. Єфімкіна.

Корекційно-розвивальна складова: «Цінність грошей для молоді».

Корекційно-розвивальний компонент: «Гроші та їх цінність для молоді» полягає у реалізації ділової гри «Аукціон цінностей», що здійснюється за заданим сюжетом. Оголошується аукціон, де розпродаються життєві цінності. Завдання учасника – купити більше цінностей, що мають найбільше значення для студента. На початку гри тренер роздає бланки, де зазначено списки життєвих цінностей. Члени тренінгової групи мають оцінити кожне твердження списку за шкалою: «+» – позитивне ставлення, «0» – байдуже, «-» – негативне ставлення до зазначеної цінності. Далі тренер збирає бланки, підраховує кількість і початкову вартість кожної цінності аукціону. Правила підрахунку «ціни» визначаються алгоритмом, де приваблива для учасників цінність має високу «вартість» і, відповідно, представлена у меншій кількості «лотів». Учасникам пояснюють, що «валютою» аукціону є кількість балів, отримана у спеціально підібраній ігровій вправі, що може бути обрана довільно залежно від інтересів членів групи). Протягом гри членам тренінгової групи дається обмежена кількість спроб для виконання вправи. Перед початком аукціону учасник обирає п'ять важливих цінностей за які збирається боротися, при цьому вибір фіксується у «плані аукціону». Після

первинного окреслення плану, учасники можуть його скоректувати, після оголошення початкової ціни цінності. Тренер спрямовує учасників на важливість виконання складеного «плану». Далі починається процес аукціону. Тренер оголошує ігровий «лот»: його назву і вартість. Право на «покупку» належить учаснику, який назве найбільшу ціну. При цьому усі набрані бали можна не використовувати, а заощадити на наступні торги. У випадку, якщо учасник відмовився від придбання цінності або набраних балів недостатньо, «лот» знову намагаються продати. Аукціон закінчується, коли цінності є «проданими» або гравці витратили усі спроби. Далі формується список «досягнень», де зазначаються всі придбані цінності. При цьому замість цінності, яку гравець не може придбати у списку фіксується її «протилежність», наприклад, замість «Щасливе родинне життя» – «Невдале сімейне життя» тощо.

В описаній вправі доцільно використовувати список цінностей з тесту С. Шварца: 1) рівність; 2) внутрішня гармонія; 3) влада; 4) задоволення; 5) свобода; 6) духовність; 7) відчуття команди; 8) стабільність соціуму; 9) цікаве життя; 10) сенс життя; 11) ввічливість; 12) багатство; 13) безпека народу; 14) відчуття власної гідності; 15) взаємність у людських стосунках; 16) творчість; 17) мир у світі; 18) повага до традицій; 19) любов; 20) самообмеження; 21) спокій; 22) безпека сім'ї; 23) суспільне визнання; 24) гармонія з природою; 25) новизна; 26) мудрість; 27) авторитет. 28) справжня дружба; 29) краса; 30) соціальна справедливість.

Під час обговорення результатів вправи увага учасників звертається на зміну ставлення до цінності відповідно зміни її «ціни». Тренер також інформує учасників про результати опитування, проведеного на початку вправи. Кожному члену групи пропонується назвати найбільш важливу для людини цінність.

Домашнє завдання до модуля (1 год.) – підготовка есе на тему: «Роль грошей у моєму житті».

Модуль 3. «Базові чинники ставлення до економічної складової життя» (3 год.).

Вступ передбачає обговорення результатів виконання попередньої вправи, домашнього завдання, а також розминку «Японський менеджер» спрямовану на подолання стереотипів, що обмежують ефективність діяльності, зміну ставлення до звичних речей, розрив стійких шаблонів світосприймання.

Змістовно-смісловий компонент передбачає груповий аналіз чинників, що впливають на ставлення до грошей. Робота здійснюється за рахунок застосування таких форм роботи:

1) мозковий штурм у малих групах щодо визначення ключових чинників ставлення до фінансів;

2) презентація результатів роботи в малих групах та їх міжгрупове обговорення;

3) мультимедійна презентація (міні-лекція): «Вплив соціально-економічних, соціально-демографічних, організаційно-професійних та психологічних характеристик студентів на їх ставлення до грошей».

Діагностичний компонент: «Визначення фінансового типу особистості» – використання бесіди, спостереження, тестування.

Корекційно-розвивальний компонент: «Врахування різноманітності чинників формування адекватного ставлення молоді до використання грошей».

Форми роботи:

1. Аналітична групова робота здійснюється на основі життєвого досвіду студентів. Спрямована на з'ясування позитивного і негативного впливу різних чинників на формування адекватного ставлення до грошей.

2. Вправа «Бідність, багатство і Бог» дає можливість учасникам пережити різні кризові ситуації в уяві і відчутти їх вплив ставлення до фінансів. Тренер пропонує наступні описи (час виконання кожного етапу – 10 хвилин):

1) Уявіть, що ви раптово стали дуже бідним. Що Ви робитимете? Що з Вашого майна ви захочете, нехай навіть ціною великих зусиль, зберегти? Які складові Вашого життєвого устрою захочете залишити і якою ціною? Які можливості відкриває бідність? У чому може полягати шанс фінансового зростання? Опишіть, як Ви будете діяти у такій ситуації, як відчуватимете, про що будете думати. Час виконання – 10 хвилин;

2) А тепер уявіть, що отримали величезний спадок. Що ця подія означатиме для Вас? Що ви зробите в першу чергу? Які можливості відкриває багатство? Опишіть свої приблизні плани.

3) Уявіть себе в ролі Бога. Що ви зміните, що створите, щоб зробити світ кращим? Записуйте все, що спаде на думку. Тепер подумай що ви хотіли б давно змінити у своєму житті? Як могли б змінити власні життєві плани?

Домашнє завдання до модуля (1 год.). Учасники мають пригадати й записати типові вирази батьків про гроші. Члени групи мають визначити ступінь впливу батьківських настанов на особисте фінансове благополуччя.

Модуль 4. «Роль ЗВО у формуванні адекватного ставлення до грошей» (3 год.).

Вступ, що передбачає актуалізацію набутих на минулих заняттях компетентностей.

Змістовно-смісловий компонент: «Напрями роботи ЗВО щодо формування адекватного ставлення молоді до грошей». Включає такі форми роботи:

1) дискусія у малих групах з приводу проблем формування адекватного ставлення до грошей, самостійного заробітку, початку трудової активності студентів, ролі навчального закладу у формуванні продуктивного ставлення до фінансів;

2) творче завдання, що виконується в парах і регулюється такими вказівками тренера: «Наведіть приклади позитивного/негативного досвіду

працевлаштування/заробітку грошей. Які висновки Ви зробили з такого досвіду? Що можна було б змінити для оптимізації таких дій?»;

3) мозковий штурм щодо визначення переваг та недоліків діяльності центру працевлаштування закладу вищої освіти.

Діагностичний компонент: «Виявлення ставлення студентів до роботи ЗВО щодо розвитку економічної самостійності особистості». Реалізація цієї складової здійснюється за рахунок таких орієнтирів: «Я хочу, щоб заклад вищої освіти сприяв працевлаштуванню, тому що...», «ЗВО може допомагати студентам у досягненні економічної самостійності за рахунок...» Описане завдання дає можливість з'ясувати очікування студентів щодо допомоги навчального закладу у працевлаштуванні, як одного із способів заробляння грошей. У цьому контексті, групове обговорення сприяє виявленню найбільш актуальних форм роботи освітнього закладу з працевлаштування, а також підвищити ефективність роботи центру працевлаштування.

Корекційно-розвивальний компонент: «Формування навичок ефективного використання грошей». Можна використати вправи «Укладання резюме» або «Влаштування на роботу», де учасники обирають сферу зайнятості, де вони найбільш якісно орієнтуються. Моделюється співбесіда між роботодавцем і людиною, яка шукає роботу. Решта групи аналізує зміст діалогу.

Домашнє завдання до модуля «Складання резюме» (1 год.)

Узагальнення підсумків тренінгу передбачає ретельну рефлексію учасників стосовно набутих змін економічної свідомості. Важливим аспектом є висловлення побажань членів тренінгової групи один одному (1 год.).

Отже, центральними механізмами впливу, що було реалізовано в процесі тренінгу є участь у груповій роботі; рівноправне спілкування; емоційна підтримка; переконання; перевірка і навчання новим поведінковим стратегіям; актуалізація творчого потенціалу; зворотній зв'язок; самоаналіз; спілкування у віртуальному освітньому середовищі тощо.

Висновки до розділу 2

Для реалізації дослідницьких завдань було сплановано й проведено емпіричне дослідження. Загальну вибірку створено у складі 50 осіб, віком 17 - 23 років (1-5-ті курси навчання). Відповідно до гендерної приналежності, було сформовано вибірку. Цільовою аудиторією дослідження є студенти у кількості 25 юнаків і 25 дівчат. Такий підхід дозволяє встановити гендерні особливості розвитку економічної свідомості даної вікової групи – студентів. Діагностичні методики було підібрано таким чином, щоб дослідити когнітивний, емоційний і мотиваційний складові економічної свідомості: методика «Шкала грошових уявлень та поведінки» А. Фернема (ШГУП), опитувальник суб'єктивного економічного благополуччя В. Хащенко, методика діагностики мотивації до успіху Т. Елерса.

У цілому, домінують середні показники досліджуваних параметрів. Прояви грошової одержимості, уявлення про гроші як засіб впливу, показники економії, економічного оптимізму, неадекватної поведінки, економічної тривожності, суб'єктивної оцінки адекватності прибутку, фінансової депривованості, суб'єктивної оцінки стану родини з грошима суттєво не відрізняються у обох статей. Відмінності за гендерним показником проявляються у мотивації досягнення успіху, що має вище значення у дівчат.

З огляду на встановлені результати емпіричного дослідження було сплановано основні аспекти програми формування економічної свідомості студентів. В її основі знаходився психологічний тренінг спрямований на формування оптимальної структури економічної свідомості студентів. Основою цього впливу є формування коректного і продуктивного ставлення особистості до грошей.

В основі тренінгу знаходиться низка базових принципів: активності, що передбачає активне залучення учасників психологічної підготовки до реалізації

індивідуальних та групових завдань; самостійності – вирішення проблем учасники мають здійснювати самостійно; діалогічності визначає необхідність організації активного і продуктивного спілкування у процесі тренінгу; ситуативності – актуальність відтворення різноманітних ситуацій, що відображають проблемні аспекти життя учасників тренінгової групи; рефлексивності – необхідність постійного самоаналізу учасників тренінгу щодо засвоєних компетентностей.

ВИСНОВКИ

Реалізувавши теоретичне та емпіричне дослідження економічної свідомості студентів, а також розроблення й апробації відповідної тренінгової програми, можна підвести підсумки та озвучити низку важливих висновків, отриманих з відслідкованих тенденцій та результатів:

1. Для гармонійного та всебічного розвитку і функціонування свідомості особистості, однією з її важливих складових є економічна свідомість – це така психічна структура, яка працює над відображенням, прогнозуванням та перетворенням економічної дійсності. Їй належать феномени, які забезпечують свідоме ставлення людини до економіки, регулюючи та впливаючи на нього. Серед них можна назвати наступні: пізнавальні (суспільні уявлення, знання, самооцінка), конативні (мотиваційно-потребові структури психіки – готовність, наміри, переваги, інтереси), емотивні (переживання, оцінки, ставлення). Центральними характерними ознаками, що мають вплив на набуття економічної свідомості у студентському віці є формування ідентичності та світогляду особистості, юнацький максималізм, професійне самовизначення. Професійне навчання молодих людей у ЗВО визначає планування свого економічного майбутнього. Основним чинником виступає дорослішання та становлення самостійної особистості як активної та свідомої економічної одиниці суспільства країни, яка вже у змозі взяти на себе відповідальність за свій фінансовий розвиток та стабільність. Визначено такі типи економічної свідомості особистості студентського періоду: інтелектуально-прагматичний; інтелектуальний; індіферентний; прагматичний. Формування економічної свідомості пов'язано, перш за все, з освітою і залученням до змісту людської культури.

2. У загальному, у більшості випадків переважають середні показники компоненту, що є свідченням відсутності у більшості студентів крайніх проявів марнотратства й жадібності. Водночас, схильність до економії своїх заощаджень

тримаються на також середньому рівні у всіх студентів, що свідчить про баланс між розумними тратами та заощадженням коштів. Отже, студентам досліджуваної вибірки студентського віку притаманні екологічні відносини з фінансами як обов'язкової, базової складової життя. Факт економічного оптимізму знаходиться на середньому рівні, що вказує на ефективне функціонування особистості як економічної одиниці соціуму. Оптимізм щодо фінансів більш властивий жіночій статі, проте показники не характеризуються суттєвими гендерними відмінностями. За результати дослідження економічна тривожність також має місце бути серед студентів, і вона має середній рівень інтенсивності, що пов'язано з невизначеністю свого майбутнього через хиткий теперішній стан економічного середовища країни, необізнаністю щодо ситуації на ринку праці та проблеми з отриманням робочого місця.

3. У студентів, що входять до складу досліджуваної вибірки, зафіксовано абсолютне домінування негативного показника (незадоволеності) матеріальним положенням власним та своєї родини, а також економічним становищем країни, умовами самореалізації. Показники мотивації досягнення успіху юнаками середні, а у вибірці дівчат ситуація дещо відрізняється – вони мають переважну кількість високого показника, тобто більш мотивовані на розвиток і досягнення фінансового успіху.

4. Розроблено тренінг із впровадженням завдань спрямованих на формування позитивного суб'єктивного ставлення до фінансів у студентському віці. Подальші перспективи досліджень зазначеної проблеми вбачаємо в удосконаленні тренінгової програми формування економічної свідомості студентів у аспекті врахування гендерних особливостей особистості.

РЕЗЮМЕ

Кваліфікаційна робота магістра на тему «Гендерні особливості економічної свідомості сучасної молоді».

Метою кваліфікаційної роботи магістра є теоретично обґрунтувати й емпірично дослідити гендерні особливості економічної свідомості студентів, а також розробити програму спрямовану на формування економічної свідомості здобувачів вищої освіти.

Об'єкт дослідження – економічна свідомість сучасних студентів.

Предмет дослідження – особливості економічної свідомості особистостей у студентському віці.

У першому розділі було розглянуто теоретичні засади гендерних особливостей економічної свідомості сучасної молоді студентського віку. Центральними характерними ознаками, що мають вплив на набуття економічної свідомості, виступає дорослішання та становлення самостійної особистості як активної та свідомої економічної одиниці суспільства країни.

У другому розділі розкрито основні аспекти дослідження та проаналізовано отримані результати досліджуваної вибірки студентів на відмінності за гендерною ознакою, а також методики, що були використані під час дослідження. Розроблено тренінг із впровадженням завдань спрямованих на формування позитивного суб'єктивного ставлення до фінансів у студентському віці.

Ключові слова: економічна свідомість, соціалізація, економічна поведінка, соціально-економічні установки, студентський вік, соціальна група, економічний оптимізм та песимізм, економічна тривожність, суб'єктивна адекватність прибутку, фінансова депривованість, суб'єктивне сімейне благополуччя, мотивації до успіху, грошова одержимість.

REVIEW

Master's qualification work on the topic "Gender features of the economic consciousness of modern youth".

The purpose of the master's thesis is to theoretically substantiate and empirically investigate the gender characteristics of students' economic consciousness, as well as to develop a program aimed at forming the economic consciousness of students of higher education.

The object of research is the economic consciousness of modern students.

The subject of the research is the peculiarities of the economic consciousness of individuals at the student age.

In the first chapter, the theoretical foundations of gender characteristics of the economic consciousness of modern youth of student age were considered. Growing up and becoming an independent individual as an active and conscious economic unit of the country's society are the central characteristic features that have an impact on the acquisition of economic consciousness.

The second chapter reveals the main aspects of the research and analyzes the results of the studied sample of students for gender differences, as well as the methods used during the research. Training was developed with the implementation of tasks aimed at forming a positive subjective attitude to finances in student age.

Key words: economic consciousness, socialization, economic behavior, socio-economic attitudes, student age, social group, economic optimism and pessimism, economic anxiety, subjective adequacy of income, financial deprivation, subjective family well-being, motivation for success, monetary obsession.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова С. Б. Соціологічний підхід до дослідження грошей: основи та перспективи, 2009. № 4 (70). С. 133–141.
2. Авер'янова Г. М. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства : монографія. К. : ППП, 2005. С. 307.
3. Анкудинова О. В. Економічна соціалізація як психологічний феномен, 2009. № 11. С. 5 – 15.
4. Білоконь І. В. Проблеми формування соціально-економічних настановлень молоді як суб'єкта соціалізації. Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. Т. 11, част. 1. К., 2009. С. 31–39.
5. Бочкарьов К. Г. Формування економічної культури у студентів коледжу: кваліфікаційна робота. Інститут природничих наук та професійної освіти Кафедра технології, 2020. С. 67.
6. Винокуров М. А. Економічна психологія в структурі життєвих реалій. За ред. М. А. Винокурова, А. Д. Карнишева. Вид-во ІГЕА, 2001. С. 252.
7. Вачков І. В. Основи технології групового тренінгу. М. : Ось, 1989. С. 256.
8. Вяткін А. П. Психологія економічної соціалізації особистості: суб'єктивно-рольовий підхід. – Вид-во Іркут. держ. університету, 2010. С. 383.
9. Герасименко М. М. Особливості економічної соціалізації студентської молоді в умовах суспільних трансформацій. Теоретичні і прикладні проблеми психології. 2012. № 3. С. 93–99.
10. Говорун Т. В., Дембицька Р. М., Зубіашвілі І. К. Соціально-психологічні проблеми становлення суб'єкта економічної соціалізації: монографія. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. С. 205.
11. Голубєва О. В., Істратова О. Н. Вікові закономірності формування економічної свідомості дітей та підлітків. Вісник ЮФУ. Технічні науки. 2013. № 10. С. 184–194.

12. Голубєва О.В., Козлова Н.О. Мотиваційно-ціннісний компонент економічної свідомості молодших учнів із малозабезпечених сімей. Безпека і розвиток особистості в освіті. Вид-во ЮФУ, 2015. С. 181-185.
13. Голубєва О.В., Циганкова Н.С. Поведінковий компонент економічної свідомості підлітків із сімей з різним типом виховання. Безпека і розвиток особистості в освіті. Вид-во ЮФУ, 2015. С. 178-181.
14. Гочияєв О.І., Китова Д.А. Психологічні особливості формування економічної свідомості студентів. Гуманізація освіти. 2011. № 3. С. 107-113.
15. Данилова М.А. Інтернет в повсякденному житті студентської молоді. Національна безпека. Всеукраїнська наук.-практ. конф. «Інноваційне суспільство: національна безпека України в сценаріях зіткнення цивілізацій». Київ: Видавничий центр «Наука», 2008. С. 176 – 183.
16. Дейнека О. С. Досвід емпіричних досліджень політичної та економічної свідомості. Психологія. 2015. С. 13 – 26.
17. Дейнека О.С. Економічна свідомість: феноменологія, структура та потенціал розвитку. Культура та економічна поведінка: збірник наукових статей. За ред. Н.М. Лебедевої, А.Н. Татарко. – М.: МАКС Пресс, 2011. С. 544.
18. Дембицька Н.М. Системна модель соціально-психологічного забезпечення економічної соціалізації школяр. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том 1. Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Вип. 46. К.: ТОВ-Видавництво «ЛОГОС», 2017. С. 29 – 34.
19. Дробишева Т. В. Економічна соціалізація особистості: ціннісний піхід. Вид-во «Інститут психології РАН», 2013. С. 312.
20. Євдокимова А. С. Соціально-психологічні фактори економічної соціалізації студентської молоді. Економічна психологія: минуле, теперішнє, майбутнє. 2016. № 2. С. 122 – 129.

21. Єнін В. В. Вплив конституціонально-психотипологічних особливостей особистості на сприйняття грошей в юнацькому віці – дис. канд. психол. наук : 19.00.01. Ставрополь, 2004. С. 135.
22. Загладіна Х. Т. Соціалізація підлітків та молоді: роль бізнесу, суспільства та держави. Виховання учнів. 2011. № 2. С. 29 – 32.
23. Зарубіна Н. Н. Вплив грошей на соціальне конструювання часу. Динаміка не лінійності. Соціологічне дослідження, 2007. №10. С. 51–61.
24. Зубіашвілі І. К. Ставлення до грошей як фактор економічної соціалізації старшокласників : автореф. дис. канд. психол. наук : 19.00.05. Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2009. С. 16.
25. Журавльов О. Л., Купрейченко А. Б. Економічне самовизначення: Теорія та дослідження. Вид-во «Інститут психології РАН», 2007. С. 480.
26. Карамушка Л. М. Формування психологічної готовності персоналу вищої школи до діяльності в умовах соціально-економічних змін : монографія. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2013. С. 260.
27. Карамушка Л. М., Ходакевич О. Г. Психологічні особливості ставлення студентства до грошей : монографія. Київ : КНЕУ, 2017. С. 200.
28. Карнишев О.Д. Особистість та економічна соціалізація. Економічна психологія: актуальні теоретичні та прикладні проблеми: Матеріали сьомої науково-практичної конференції для Круглого столу IV Байкальського економічного форуму. За ред. Карнишева О.Д. Іркутськ: Вид-во БГУЕП, 2006. С.56-58.
29. Карнишев О. Д., Бурменко Т. Д., Іванова Е. А. Людина та власність. Вид-во БГУЕП, 2006. С. 364.
30. Карпукін О.І. Особливості соціалізації та самовизначення. Соціологічне дослідження. 2000. № 3. С. 124-128.

31. Ковальова Н.С. Технологія розвитку економічного мислення у студентів вищих навчальних закладів. Фундаментальне дослідження. 2015. № 2. С. 587-590.

32. Ковальова Н. С. Економічне виховання студентів. Сучасні проблеми науки та освіти. 2014. № 6. Режим доступу: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=17000> (дата обращения: 09.08.2017).

33. Коваленко О. В. Економічна культура як складова підготовки висококваліфікованих фахівців у ВНЗ. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (педагогічні науки). 2011. № 13 (224), липень, част. 1. С. 86–91.

34. Козлова О. В. Психологічні особливості економічної соціалізації молоді в сучасних умовах. Соціологія. 2000. № 6. С. 193–211.

35. Комаровська В. Л. Особливості економічної свідомості студентів вищих навчальних закладів. Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. К., 2006. С. 291.

36. Кон І. С. Психологія юнацтва. М.: Просвіта, 2017. С. 256.

37. Корокошко І.О. Особливості економічної свідомості студентства з різними ціннісними орієнтирами. Інтеграція освіти. 2009. №4. С. 89–93.

38. Короткіна О. Д. Відносини з грошима як компонент економічної свідомості різних соціальних груп населення. Проблеми економічної психології. Т. 1. Вид-во «Інституту психології РАН», 2004. С. 242–260.

39. Лавренко О.В. Морально-ціннісні орієнтації економічної соціалізації студентської молоді. Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том I : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. 2017. Випуск 46. С. 45-50.

40. Лапіна Т. Формування економічного мислення у студентів-фахівців економічного профілю. Нова педагогічна думка. 2011. № 1. С. 55–58.

41. Лебедєва Н.М., Татарко А. Н. Цінності культури та моделі економічної поведінки. Вид-во «Спутник+», 2011. С. 389.
42. Лебедєва Н.М., Татарко А. Н. Цінності культури та розвиток суспільства. Вид-во «Спутник+», 2007. С. 527.
43. Левицька Н. С. Дослідження економічної соціалізації особистості в зарубіжній та вітчизняній літературі. Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. За ред. С. Д. Максименка. Т. 13, част. 3. К., 2011. С. 226 – 233.
44. Ложкін Г., В Комаровська В. Л. Економічна свідомість особистості як психологічний феномен. Практична психологія та соціальна робота. 2007. № 9. С. 6 – 12.
45. Мельничук Т. І. Соціально-психологічні особливості економічного самовизначення студентів у сфері зайнятості в умовах суспільних змін. Актуальні проблеми психології. Т.1. 2019. Вип. 52. С. 55 – 61.
46. Миронова Т. Ю. Фактори відношення підлітків та юнаків до грошей. Філософія. Психологія. Педагогіка. 2012. Т. 12, вип. 3. С. 74–78.
47. Москаленко В. В. Професіоналізація як чинник становлення економічної свідомості студентської молоді. Актуальні проблеми психології Т. 12. Психологія творчості. 2015. Вип. 19. С. 248 – 258.
48. Москаленко В. Особливості соціально-психологічних чинників економічної культури особистості. Соціальна психологія. 2006. № 5(19). С. 26–39.
49. Нікітіна О. П. Дослідження взаємозв'язку мотивів навчальної діяльності студентів та психологічних особливостей ставлення до грошей. Вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Психологія. Харків : ХНПУ, 2011. Вип. 40. С. 168 – 175.
50. Нікітіна О. П. Дослідження психологічних компонентів ставлення до грошей в юнацькому віці. Вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Психологія. Харків : ХНПУ, 2010. Вип. 33. С. 175–183.

51. Осипенко І. М. Динаміка економічної свідомості студентів у процесі професіоналізації: автореферат дис..канд. психол. наук 19.00.05. Соціальна психологія Харків, 2005. С. 25.
52. Остапйовський О. І. Становлення особистості в процесі економічної соціалізації. Педагогічний пошук. 2013. № 3. С. 11 – 14.
53. Пасічник Р.Ф. Соціально-психологічні варіанти особистісного самовизначення в юності. Психологія. 2002. № 15. С. 17–19.
54. Петрунько О. В., Плющ А. Н., Кирилина Т. Ю. Уявлення про власне майбутнє студентів. Філософія. Психологія. Соціологія. 2017. Вип. 2. С. 294–303.
55. Петрунько О.В., Рафіков О.Р. Імплицитна модель соціального оптимізму в свідомості студентів: спроба емпіричної реконструкції. Проблеми політичної психології: зб. наук. Праць. Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. – К. : Міленіум, 2016. Вип. 4 (18). С. 213–226.
56. Подоляк Л.Г., Юрченко І. В. Психологія вищої школи: Навчальний посібник для магістрантів і аспірантів. К.: ТОВ «Філ-студія», 2006. С. 320.
57. Полякова Н.В. Економічна поведінка. Соціальна психологія Харків, 2005. С. 236.
58. Райс Ф. Психологія підліткового та юнацького віку. . Вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Психологія. Харків : ХНПУ, 2010. Вип. 50., 2012. С. 812.
59. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія: Навчальний посібник. К : Академвідав, 2005. С. 360.
60. Сімків М. Особистісні чинники монетарних установок. Тези звітної наукової конференції філософського факультету. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2011. Вип. 8. С. 200–203.
61. Сич В.М., Сич В.О. Особливості конфігурації структурних складових економічного самовизначення студентської молоді. Проблеми сучасної психології. Вип. 24. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільський

національний університет ім. І. Огієнка; Інститут психології ім. Г.С.Костюка НАПН України Кам'янець-Подільський, 2014. С. 611-620.

62. Семенов М. Ю. Гроші і люди: Психологія грошей: монографія. Київ. Вид-во «Простобук», 2011. С. 149.

63. Скринник З. Е. Гроші у вимірах комунікативних практик: соціокультурний аспект : монографія. Львів : ЛБІ НБУ, 2006. С. 335.

64. Соколинський В. М. Психологічні основи економіки. М. : ЮНІТИ, 1999. С. 215.

65. Соціально-психологічне забезпечення економічної соціалізації молоді: монографія. Н.М. Дембицька, І.К. Зубіашвілі, О.В. Лавренко, Т.І. Мельничук. За ред. Н.М. Дембицької. К. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2018. С. 346.

66. Тренінг «Особистий та сімейний бюджет». Режим доступу: https://courses.prometheus.org.ua/courses/course-v1:Prometheus+PFB101+2021_T3

67. Тугарева О. В. Психологічні типи відносин до грошей. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2016. С. 97.

68. Фернам А., Аргайл М. Гроші. Психологія грошей та фінансової поведінки. За ред. А. Алексєєва., 2005. С. 352.

69. Філінкова О. Б. Відношення старшокласників до грошей та способам їх заробітку. Соціальна психологія та суспільство. 2017. № 1. С. 152–173.

70. Філіпов А.В., Ковальов С.В. Психологія та економіка. Психологічний журнал. 2010. Т. 10. № 1. С. 22–31.

71. Фоміних В. П., Захарова А. Н. Трансформація економічної свідомості населення. Журнал «Успіх сучасності». 2004. № 3. С. 138.

72. Хазратова Н. В. Включення студента до соціально-психологічного простору ВНЗ: типи особистісних проблем та консультативна робота зі студентами. Практична психологія та соціальна робота. 2000. № 2. С. 5–8.

73. Хащенко В. А., Шибанова К. С. Уявлення про багату та бідну людину в різних соціально-економічних групах. Вид-во «Інститут психології РАН», 2012. С. 332–345.

74. Хащенко В. А. Соціально-психологічні детермінанти економічної ідентичності особистості. Проблеми економічної психології. Вид-во «Інститут психології РАН», 2013. Т.2. С. 513–556.

75. Хащенко В. А. Економічна ідентичність особистості: психологічні детермінанти формування. Психологічний журнал. 2014. Т. 25. № 5. С.32–49.

76. Хащенко В.А. Суб'єктивне економічне благополуччя та його виміри: побудова опитувальника та його валідизація. Експериментальна психологія, 2016, 4 (1). С. 106–127.

77. Хитрош Л.В. Соціально-психологічні чинники суб'єктивного самовизначення студентської молоді в системі економічних відносин: автореф. Дис.. канд. психолог. наук: 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. Луганськ, 2012. С. 20.

78. Ходакевич О. Г. Ефективність тренінгу «Психологічні особливості ставлення студентської молоді до грошей». Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. К., Алчевськ : ЛАДО, 2013. Т. 1 : Організаційна психологія. Соціальна психологія. Економічна психологія / за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. 2013. Вип. 38. С. 340–343.

79. Чабан Д. Б. Особливості типів економічної свідомості студентів в умовах навчання за різними спеціальностями. Проблеми сучасної психології. 2014. Том 25. С. 609 – 622.

80. Чабан Д. Б. Особливості економічної свідомості студентської молоді у зв'язку з професіоналізацією. Альманах сучасної науки та освіти. 2014. № 8. С. 173–177.

81. Шкребець М. С. Гендерний аспект грошової культури. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». 2017. № 761. С. 168–171.
82. Шнейдер Л. Б. Професійна ідентичність та пам'ять: досвід генетичної реконструкції. Світ психології. 2013. № 1. С. 64–78.
83. Щедрина О. В. Дослідження економічних уявлень у дітей. Питання психології. 2011. № 2. С. 157–164.
84. Юнов С. В. Особливості економічного виховання в процесі інформаційної підготовки студентів вищих навчальних закладів. Політематичний мережевий електронний науковий журнал, 2017. №128. С. 441–454.
85. Rice T. The behavioral economics of health and health care. *Annu Rev Public Health*. 2013. № 34. P. 431–447.
86. You Y. New Orientation of Study on Economic Psychology and Behaviour. *Translational Neuroscience*. 2019. № 10. P. 87–92.
87. Zhao Kun, Luke D. Smillie. The role of interpersonal traits in social decision making: Exploring sources of behavioral heterogeneity in economic games. *Personality and Social Psychology Review*. 2015; 19(3). P. 277–302

ДОДАТКИ

Методика «ШГУП»

Методика «Шкала грошових уявлень та поведінки» (ШГУП)

Автор методики: А. Фернем (1984).

Автор модифікованого україномовного варіанта: Сімків Мар'яна Володимирівна (2011).

Мета: виявити переважаючий тип грошових настановлень.

Структура методики. Методика складається з 47 тверджень, що відображають 4 типи грошових настановлень.

Час проведення: 30 хв.

Хід роботи. Досліджуваним роздають бланки для відповідей і пропонують оцінити кожне твердження за 5 – бальною шкалою.

Інструкція. Просимо Вас відповісти на 47 запитань. Вони спрямовані на визначення Вашого ставлення до грошей. Оцініть їх за 5 – ти бальною шкалою, залежно від того, наскільки Ви згодні чи не згодні з ними.

- 1 – повністю не згідний;
- 2 – не згідний;
- 3 – займаю нейтральну позицію;
- 4 – згідний;
- 5 – повністю згідний.

«Хороших» чи «поганих» відповідей немає. Результати будуть використані лише в наукових цілях.

1. Я часто купую не потрібні мені речі або ті, які не хочу купувати, тільки тому, що їх стало менше у продажу або на них є знижка.

2. Інколи я купую речі, яких не потребую або які не хочу купувати, тільки тому, що вони модні і щоб справити враження на інших.

3. Навіть якщо у мене достатньо грошей, я відчуваю провину, коли витрачаю гроші на необхідні речі, наприклад, одяг.

4. Щоразу, коли я роблю покупку, я знаю, що люди використовують мене.

5. Я часто витрачаю гроші на інших, навіть безглуздо (бездумно), проте дуже неохоче на себе.

6. Я часто кажу: «Не можу собі цього дозволити», незалежно від того, чи так це є насправді.

7. Я завжди знаю, скільки грошей у моєму гаманці чи кишені з точністю до копійки.

8. Я часто маю труднощі, коли приймаю рішення щодо грошових витрат, незалежно від суми.

9. Я відчуваю необхідність сперечатись або торгуватись стосовно ціни майже всього, що я купую.

10. Якщо б я мав вибір, я б надав перевагу щотижневій, а не щомісячній оплаті праці.

11. Я завжди знаю, скільки грошей лежить на моєму рахунку в банку.

12. Якщо в кінці місяця (тижня) у мене залишаються гроші, я почуваю себе некомфортно, доки все не витрачу.

13. Я інколи «купую» дружбу: я дуже щедрий/ щедрa з тими, кому хочу сподобатись.

14. Я часто почуваю себе «нижче» тих людей, у кого більше грошей, навіть якщо я знаю, що вони нічого не зробили для того, щоб їх отримати.

15. Я часто використовую гроші в якості зброї, щоб керувати або залякати тих, хто мені заважає.

16. Інколи я відчуваю свою перевагу над тими людьми, у кого менше грошей, незалежно від їхніх здібностей та досягнень.

17. Я твердо переконаний, що гроші можуть вирішити всі мої проблеми.

18. Коли мене запитують про моє фінансове становище, я зазвичай відчуваю тривогу і займаю захисну позицію.

19. Коли я щось купую, я в першу чергу думаю про ціну.

20. Я вважаю, що запитувати людину про її зарплату некультурно.

21. Я почуваю себе невдахою (дурнем), коли заплатив за будь що більше, ніж сусід.

22. Я вважаю за краще накопичувати гроші, оскільки у будь який момент може щось трапитись, і мені потрібна буде готівка.

23. Скільки би я не зекономив, завжди буде мало.

24. Я вважаю, що гроші – це єдине, на що можна розраховувати.

25. Що стосується того, що можна купити за гроші, я вважаю: купити можна рівно стільки, за скільки заплачено.

26. Я вважаю, що гроші дають людині велику владу.

27. Я завжди вчасно оплачую рахунки (за телефон, воду та ін.).

28. На мою думку, час, який не використаний на «заробляння грошей», є змарнованим.

29. Я інколи оплачую рахунок у ресторані чи магазині, навіть якщо мені здається, що мене обрахували, оскільки я боюся викликати гнів офіціанта або продавця.

30. Якщо мені заборгували гроші, я боюсь нагадувати про це.

31. Я не люблю позичати гроші в інших (за винятком банку) і беру в борг лише в ситуації абсолютної необхідності.

32. Я вважаю, що краще не давати грошей у борг.

33. Мої фінансові справи є кращими, ніж думає більшість моїх друзів.

34. Я готовий практично на все в рамках закону, тільки б було достатньо грошей.

35. Я вважаю, що краще тратити гроші на речі довготривалого використання, а не на товари, які швидко псуються (продукти харчування, квіти).

36. Я пишаюся своїми фінансовими успіхами – зарплатою, багатством, інвестиціями та ін., нехай мої друзі про це знають.

37. Мої фінансові справи гірші, ніж думає про це більшість моїх друзів.

38. У більшості моїх друзів грошей менше, ніж у мене.

39. Я вважаю, що приховувати подробиці мого фінансового становища від друзів та родичів – це розсудливо.

40. Гроші часто стають причиною суперечок з моїм партнером (чоловіком/дружиною, коханим/коханою).

41. Я вважаю, що мій теперішній дохід набагато нижчий від того, який я заслуговую на цій роботі.

42. Я вважаю, що я погано контролюю своє фінансове становище і не можу його змінити.

43. Я думаю про гроші набагато частіше, ніж більшість знайомих мені людей.

44. Я постійно хвилююсь за своє фінансове становище.

45. Я часто фантазую про гроші і про те, що з ними можна зробити.

46. Я горджуся своїм умінням економити гроші.

47. В Україні людей порівнюють за кількістю грошей.

Таблиця 9 – Ключ для обрахування сирих балів

Назви шкал	Номери тверджень
Грошова одержимість	10, 14, 17, 18, 23, 24, 26, 32, 34, 40, 41, 43, 44, 45, 47
Влада	13, 15, 16, 28, 31, 33, 36, 38
Економність	6, 7, 9, 11, 19, 20, 22, 25, 27, 35, 39, 46
Неадекватна поведінка	1, 2, 3, 4, 5, 8, 12, 21, 29, 30, 37, 42

Таблиця 7 – Таблиця переведу сирих балів у стандартизовані Т-бали (стени)

Шкали	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Грошова одержимість	15–21	21–27	28–32	33–37	38–43	44–48	49–53	54–59	60–64	65–75
Влада	8–9	10–12	13–14	15–17	18–19	20–22	23–24	25–27	28–30	31–40
Економність	11–20	21–25	26–29	30–33	34–37	38–41	41–46	47–50	51–54	55–60
Неадекватна поведінка з грошима	–	11–15	16–20	21–24	25–28	29–33	34–38	39–42	43–46	47–60

Опрацювання результатів. Після проведення дослідження підраховують суму сирих балів, які набрав досліджуваний за кожний тип ставлення до грошей (шкалу). Кількість балів відповідає обраному варіанту відповіді (від 1 до 5). Після чого, за допомогою таблиці 8, сирі бали переводять у стандартизовані Т – бали (стени).

Інтерпретація результатів. У даній методиці беруть до уваги лише ті грошові установки, за які респондент отримав найменшу (1–4 стени) та найбільшу (7–10) кількість стенив.

«Грошова одержимість»

Низькі показники (1–4 стени). Людина вважає, що не варто постійно думати про гроші і хвилюватись за своє фінансове становище. Гроші, на її думку, це не єдине, на що можна розраховувати, і вони не вирішують усіх проблем. Така особа не відчуває себе нижче від тих людей, у кого грошей більше, ніж у неї.

Високі показники (7–10 стенив). Людина постійно відчуває потребу у грошах і готова на все в рамках закону заради їх примноження. Постійно хвилюється за своє фінансове становище та часто фантазує про те, що можна придбати за гроші. Вважає, що її дохід менший, ніж вона заслуговує на своїй роботі, і відчуває себе нижче, від тих, у кого дохід більший. Така людина думає, що гроші – це єдине, на що можна розраховувати, і вони можуть вирішити всі її проблеми. На її думку, скільки б не зекономив, завжди буде мало. Віддає перевагу щотижневій зарплаті та намагається не давати грошей у борг.

«Влада (сила)»

Низькі показники (1–4 стени). Така особа не використовує гроші в якості зброї з метою впливу на інших людей. Гроші для неї не є предметом гордості та вона не вважає, що гроші дають їй перевагу над тими, у кого їх менше.

Високі показники (7–10 стенив). Для людини гроші – це засіб, за допомогою якого можна впливати на інших людей та досягати таким чином власних цілей. Вона може використовувати гроші для того, щоб керувати, залякувати

та «купувати» людей власною щедрістю. Гордиться власними фінансовими успіхами та намагається не брати грошей у борг.

«Економність»

Низькі показники (1–4 стени). Людина не схильна до економії та накопичування грошей. Також вона не приховує свої доходи від близьких та друзів. Не завжди знає точно, скільки грошей у її гаманці та на рахунку у банку.

Високі показники (7–10 стенив). Така Людина завжди намагається економити гроші та гордиться цим умінням. Часто обмежує себе у покупках, намагається купувати речі довготривалого використання, завжди думає про ціну та постійно відчуває потребу сперечатися стосовно ціни товарів, які купує. Вона завжди знає точну кількість грошей, якими володіє, вчасно сплачує рахунки задля уникнення штрафів. Людина вважає за потрібне не розголошувати інформації стосовно власних доходів та вважає, що розпитувати людину про її зарплату некультурно.

«Неадекватна поведінка з грошима»

Низькі показники (1–4 стени). Така Людина добре контролює своє фінансове становище та адекватно поводить з грошима, тобто легко приймає рішення стосовно власних покупок, купує тільки потрібні їй речі і не відчуває провини, коли витрачає гроші.

Високі показники (7–10 стенив). Людина часто купує непотрібні їй речі тільки тому, що на них є знижка чи вони є модними. Їй важко приймати рішення стосовно покупок, і вона часто залюбки витрачає гроші на інших людей, проте дуже неохоче на себе. Така особа відчуває провину, коли витрачає гроші, проте не комфортно себе почуває, доки все не витратить. Вона погано контролює своє фінансове становище та вважає, що не може його змінити.

**Опитувальник суб'єктивного економічного
благополуччя за В. Хащенко**

1. Як змінився матеріальний рівень Вашого життя за останній рік?
2. У найближчому майбутньому матеріальний рівень Вашого життя знизиться чи зросте?
3. Як зміниться економічна ситуація в країні в найближчому майбутньому?
4. Загалом сприятливі чи несприятливі поточні економічні умови в країні для зростання особистого добробуту та доходів?
5. Як Ви оцінюєте наявні об'єктивні фінансові можливості для підвищення добробуту сім'ї?
6. Який би рівень матеріального благополуччя Ви змогли б досягти, доклавши максимум зусиль та здібностей?
7. Наскільки Ви задоволені матеріальним становищем Вашої родини?
8. Наскільки Ви задоволені фінансовою ситуацією Вашої родини?
9. Як Ви оцінюєте рівень власного (сім'ї) матеріального добробуту нині?
10. Якщо розташувати все населення на шкалі відповідно до рівня матеріального добробуту, так, щоб на одному полюсі опинилися найбідніші, а на іншому – найбагатші, то як Ви відзначите власне становище на шкалі добробуту, в якому Ви перебуваєте зараз?
11. Як Ви оцінюєте своє (сім'ї) фінансове становище в даний час?
12. Чи відчуваєте Ви почуття безнадійності (безвиході) через неможливість самому покращити своє фінансове становище?
13. Фінансові невдачі найчастіше викликають у Вас апатію чи бажання активної діяльності?
14. Як часто Ви обговорюєте питання власного матеріального стану з колегами по роботі?

15. Як часто Ви обговорюєте питання власного матеріального стану з друзями?
16. Наскільки Ваш дохід задовольняє потребу в незалежності та свободі?
17. Наскільки Ваш дохід задовольняє потребу у матеріальному благополуччі?
18. Наскільки Ваш дохід задовольняє потребу в самореалізації?
19. Наскільки Ваш дохід задовольняє потребу в безпеці?
20. Чи відчуваєте Ви, і якою мірою, занепокоєння про своє матеріальне становище у зв'язку з економічним станом країни?
21. Чи відчуваєте Ви і якою мірою потреба у підвищенні доходів?
22. Чи відчуваєте Ви недолік у грошових коштах в даний час?
23. Вкажіть ступінь Вашого занепокоєння, тривоги за власне матеріальне становище у майбутньому.
24. Чи хотіли б Ви підвищити рівень своїх доходів і якою мірою?
25. Як Ви оцінюєте силу свого бажання мати гроші?
26. Наскільки, на Вашу думку, гроші значущі для Вас зараз?

Перший фактор (позначений як *економічний оптимізм/песимізм*) відображає оптимістичну чи песимістичну оцінку зовнішніх та внутрішніх умов зростання матеріального благополуччя та складається з пунктів 4, 2, 5, 3, 6, 1 (у порядку навантаження факторів).

Другий фактор (*економічна тривожність*) представляє оцінку виразності негативних емоційних станів у зв'язку з фінансовими та матеріальними проблемами. Він складається із пунктів 26, 25, 21, 24, 22, 23, 20.

Третій фактор (*суб'єктивна адекватність доходу*) означає оцінку відповідності розміру доходу запитам та потребам особистості. Він складається із пунктів 16, 19, 18, 17.

Четвертий фактор (*фінансова депривованість*) відображає ступінь достатку чи нестачі фінансових коштів (пункти 14, 15, 11, 12, 13).

П'ятий фактор (*поточний добробут сім'ї*) – суб'єктивні оцінки матеріального становища сім'ї (пункти 8, 7, 9, 10).

Діагностика мотивації до успіху (Т. Елерс)

Стимульний матеріал

1. Коли є вибір між двома варіантами, його краще зробити швидше, ніж відкласти на певний час.
2. Я легко роздратовуюсь, коли помічаю, що не можу на всі 100% виконати завдання.
3. Коли я працюю, це виглядає так, ніби я все “ставлю на карту”.
4. Коли виникає проблемна ситуація, я найчастіше приймаю рішення одним із останніх.
5. Коли в мене два дні підряд немає справи, я втрачаю спокій.
6. У деякі дні мої успіхи нижче за середні.
7. По відношенню до себе я більш строгий, ніж по відношенню до інших.
8. Я більш доброзичливий, ніж інші.
9. Коли я відмовляюся від важкого завдання, я потім суворо засуджую себе, бо знаю, що в ньому я домігся б успіху.
10. У процесі роботи я потребую невеликих пауз для відпочинку.
11. Старанність – це не основна моя риса.
12. Мої досягнення в праці не завжди однакові.
13. Мене більше приваблює інша робота, ніж та, якою я зайнятий.
14. Осуд стимулює мене сильніше, ніж похвала.
15. Я знаю, що мої колеги вважають мене діловою людиною.
16. Перешкоди роблять мої рішення більш твердими.
17. У мене легко викликати честолюбство.
18. Коли я працюю без натхнення, це зазвичай помітно.
19. При виконанні роботи я не розраховую на допомогу інших.
20. Іноді я відкладаю те, що повинен був зробити зараз.

21. Потрібно покладатися тільки на самого себе.
22. У житті мало речей більш важливих, ніж гроші.
23. Завжди, коли мені належить виконати важливе завдання, я ні про що інше не думаю.
24. Я менш честолюбний, ніж багато інших.
25. У кінці відпустки я зазвичай радію, що скоро вийду на роботу.
26. Коли я налаштований на роботу, я роблю її краще й кваліфікованіше за інших.
27. Мені простіше й легше спілкуватися з людьми, які можуть завзято працювати.
28. Коли в мене немає справ, я відчуваю, що мені не по собі.
29. Мені доводиться виконувати відповідальну роботу частіше, ніж іншим.
30. Коли мені доводиться приймати рішення, я намагаюся робити це якомога краще.
31. Мої друзі іноді вважають мене ледачим.
32. Мої успіхи в якійсь мірі залежать від моїх колег.
33. Безглуздо протидіяти волі керівника.
34. Іноді не знаєш, яку роботу доведеться виконувати.
35. Коли щось не ладиться, я нетерплячий.
36. Я зазвичай звертаю мало уваги на свої досягнення.
37. Коли я працюю разом з іншими, моя робота дає більші результати, ніж роботи інших.
38. Багато чого, за що я берусь, я не доводжу до кінця.
39. Я заздрю людям, які не завантажені роботою.
40. Я не заздрю тим, хто прагне влади та становища.
41. Коли я впевнений, що стою на правильному шляху, для доказу своєї правоти я вдаюся аж до крайніх заходів.

“Ключ” По 1 балу нараховується за відповіді “так” на такі питання: 2, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 14, 15, 16, 17, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 37, 41.

По 1 балу нараховується за відповіді “ні” на такі питання: 6, 19, 18, 20, 24, 31, 36, 38, 39.

Не враховуються відповіді на питання: 1, 11, 12, 19, 28, 33, 34, 35, 40.

Далі підраховується сума набраних балів.

Інтерпретація результатів Від 1 до 10 балів – низька мотивація до успіху; від 11 до 16 балів – середній рівень мотивації; від 17 до 20 балів – помірно високий рівень мотивації; більше 21 бала – занадто високий рівень мотивації до успіху.

Результати досліджень показали, що люди, помірно й сильно орієнтовані на успіх, віддають перевагу середньому рівню ризику. Ті ж, хто боїться невдач, віддають перевагу малому або, навпаки, занадто великому рівню ризику. Чим вища мотивація людини до успіху – досягненню мети, тим нижча готовність до ризику. При цьому мотивація до успіху впливає і на надію на успіх: при сильній мотивації до успіху надії на успіх зазвичай скромніші, ніж при слабкій мотивації до успіху. До того ж людям, які мотивовані на успіх і мають великі надії на нього, властиво уникати високого ризику.